

T. 48.960

F. R. GAWRONSKI

ПАНЩИНА

і її скасоване в 1848 року.

НАПИСАВ

Др. Іван Франко.

Ціна 30 гр.

У Львові, 1898.

Коштом і заходом Товариства „Просвіта“.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Въ Товариствѣ „Просвѣта“ у Львовѣ (ринокъ ч. 10.) можна достати

І. Книжки для народу:

20. Перекотиполе	8 кп
26. Яєъ ярмаркувавъ Тарасъ	6 "
28. Мотыль, читанка для руского народу	10 "
29. Старый Ефремъ. Н. Устіяновича	10 "
32. Росказы про небо и землю	12 "
33. 34. Росказы про силы природы, Ч. I и II. по	10 "
36. Оповѣдане о житію св. Бориса и Глѣба	10 "
37. Жите Т. Шевченка	14 "
38. Повѣстки для дѣтей	15 "
39. Що то таке провізорія?	8 "
40. Сестра Оповѣдане М. Вовчка	5 "
41. Байки Павла Свого	12 "
44. Вѣнокъ	8 "
45. Пива	10 "
50. 52, 50, 80, Исторія Руси ч. I. 15 кр., ч. II. 13 кр. ч. IV. 16 кр. ч. V. 18 кр., разомъ	62 "
51. Звѣрята шкідні и пожиточні	32 "
55. На досвѣткахъ	12 "
62. Жите св. Кирила и Методія	12 "
64. Ленъ и конопль	14 "
66. Рогата худоба	35 "
67. Жите св. великомучен. и лѣкаря Панталеймона	10 "
71. Про живоплоты и лѣсы	10 "
75. Веняминъ Франклінъ	12 "
79. Відкрыте Америки	6 "
81. Про законъ о товариствахъ	30 "
87. Дрѣбна птица господарска	10 "
89. Исторія Украйны: Полуботокъ и Кальнишевскій	10 "
92. Про ховане свиней	30 "
93. Оповѣдане про рослины, О. Степовика	30 "
95. Маркіянъ Шашкевичъ. Про его жите и письма	18 "
114. Порадникъ лѣкарскій, Іос. Селюха	24 "
122. Середъ ледового моря. В. Чайченка	15 "
125—126. Илюстрована исторія Руси	50 "
130. Про управу ячменю и вѣвса	12 "
131. Образы страстей Иеуса Христа	10 "
1—2. Иванъ Котляревскій. В. Чайченка	10 "
133. Лѣкаръ Исаакъ	10 "
134. Зъ житя хлѣборобѣвъ	10 "
141—142. Наше хихольте	15 "
143. Григорій Квѣтка, оповѣдане Чайченка	10 "
144. Галя, оповѣдане Загбрнои	10 "
145. Зъ житя Якова Кука, розказавъ К. Селецкій	10 "
146. Юрко Стевенсонъ	12 "
147. Финляндія и Сахара. В. Чайченка	12 "
151. Про холеру	6 "
152. Дещо про землю	10 "

FR. GAWROŃSKI

ПАНЩИНА і її скасованє в 1848 Р.

НАПИСАВ

Др. ІВАН ФРАНКО.

Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“.

№ 661.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

T. 48.960

1949 K 57/338

FR. GAWRONSKI

ПЕРЕДМОВА.

Отея книжочка була написана в грудню 1897 року. Мені давно бажало ся подати нашому селянству ясно, приступно і без надто великої вчености розказану історію селянського стану і я довгі літа збирав потрібні книжки, а то й писані жерела та устні оповідання, що могли би придати ся для такої праці. Та про те хто знає, чи швидко був би я взяв ся до неї, як би не конкурс, розписаний товариством „Просьвітою“ на написане популярної історії панщини і її знесеня в нашім краю.

Моя праця вийшла може трохи не така, якої собі бажав виділ „Просьвіти“ устанавляючи той конкурс. Я вважав потрібним дати читачеві не так оповіданє про само знесенє панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взяла ся панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народа, хто і як працював над її піддержанєм і заостренєм, а хто над її ограниченєм і скасованєм.

Історія панщини в Галичині від 1772 року аж до 1848. і ще дальше, се, можна сказати, головна часть історії руського народа, бож власне сей народ, хлопський, майже весь гнув ся під її ярмом. От тим то мені прийшло ся в сьому оповіданю порушити багато ріжнородних справ, вияснювати ріжні закони та постанови, згадувати про таке, що не тільки простому народови, але й значній части наших інтелігентних людей звісне дуже мало. Се було причиною, що виділ „Просьвіти“ поручив мені додати до мойого оповіданя ще вказівки на ті книжки і па-

пери, з яких я черпав свої відомости. Я радо згодив ся на те, бо через се, надію ся, моя книжочка буде пожиточна не тільки для селян, котрі будуть читати саме оповідань, але й для тих інтелігентних людей, котрі би або хотіли переконати ся, чи правду я пописав і чи не перебрехав дечого на чиюнебудь користь або некористь (маємо, Богу дякувати, таких дбайливих ошкіунів, що тільки пасуть очима на те, щоби виловити „Просьвіту“ і загалом Русинів на яким таким учинку, хоч самі вони — ну, та може ми й їх коли де на чім воловимо!), або котрі би хотіли докладнійше розглянути ся в тих справах, що порушені мною ось тут лиш злегка. Щиро бажаю, щоби таких людей було як найбільше. Історія нашого селянства, особливо за остатніх сто літ, так мало ще оброблена а так багато дечому може нас навчити, що чим пильнійше і чим з більшими силами візьмемо ся до неї, тим ліпше.

Бажаючи зробити свою книжочку не тільки зрозумілою для нашого освіченого селянства, але також не надто обширною, не надто важкою для памяти, я пильнував, щоби оповідати тільки про найважнійші справи, не вдавати ся в дрібнійші, хоч нераз дуже важні речі, не заходити там, де для самих учених нема ще певности і де найлекше поблудити. Я держав ся головно постанов самих законів — польських а потім австрійських, і подавав для їх поясненя тільки те, що найпотрібнійше.

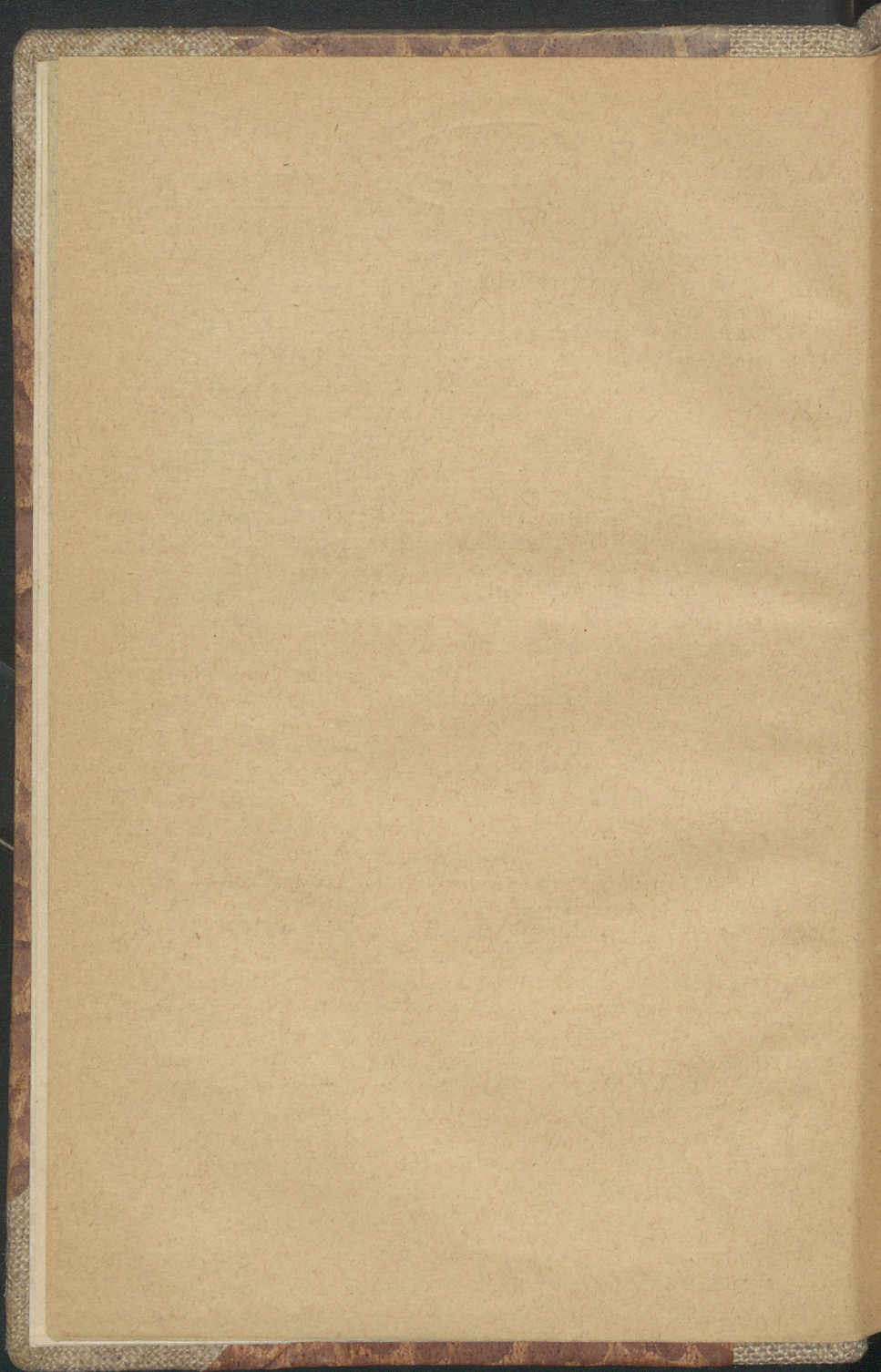
З спокійним сумлінням можу сказати, що я бажав подати своїм читачам тільки году, щирю правду, а не хотів наvertати їх ні на яку — чи хлопецьку, чи панську, чи урядницьку віру. Коли панщизняні дідичі або урядники в мойому оповіданю не являють ся в рожевім світлі — мій Боже, чи я-ж тому винен? Я певно не для власної приємности малював їх так; їх власні діла і слова, то були фарби, які я накладав на свій малюнок. Не бійте ся, я не був сьдичий і на хиби селян, о скільки вони проявляли ся і о скільки їх поправа залежала від них самих.

Одну хибу має моє оповіданє і я признаю ся до неї тут, з гори. Я не порівнював наших відносин з тими, які були по инших краях. На се часто бють польські па-

тріоти: коли згадати про нещасливу долю селянства в старій Польщі, вони кличуть: аджеж у інших краях в тім часі бувало ще й гірше! Може й так, та ті патріоти промовчують, що в інших краях люде далеко швидше взяли ся перемінювати гірше на ліпше, а в Польщі ще й нині є такі добродії, що не можуть переболіти „неправного“ скасованя панщини і раді би коли не в тій то в иншій формі завернути назад панщизняні порядки. Я не перечу: порівнане польських порядків з тими, які були по інших краях, могло би бути позиточне і цікаве, та муєло би значно розширити обем книжки, а практично для нас воно й непотрібне. Досить буде сказати загально, що й по інших краях селянству жило ся не весело, а поперед усього пізнати добре, як жило ся власне нашому селянству. Пізнавши свою біду ми вже лекше колись будемо могли порівняти її з чужою, а може сею дорогою дійдемо й до другого порівняня: як інші люде бороли ся з тою бідою і як ми терпіли її і терпимо й доси.

У Львові д. 1. марта 1898. р.

Др. Іван Франко.

І. Що то була панщина ?

Дня 3. (15.) мая обходить наш народ по многих селах памятку знесеня панщини. Є се велике сьвято і повинно стати ся всенародним, правдиво хлопським сьвятом. Чим більше буде наш народ доходити до сьвідомости своіх прав і інтересів, тим величнійше буде обходити памятку того дня, що дав йому можливість розвою, дав йому людську і господарську свободу. Бажаючи розповісти Вам, дорогі братя, про важність того дня, ми почнемо від поясненя, що то була панщина і яке було під нею положене хлопа.

Коли згадати нашим старим людям про панщину, то вони поперед усього пригадають, що панщина — то був такий порядок, при котрім хлоп мусів робити панови. Воно справді так було, але робота на панськім полі була тільки одним проявом панщизняного порядку. Люди теперішнього покоління, що вже не затимили того порядку, не легко можуть собі його вяснити і мусять добре пошпортувати в старих книгах і паперах, поки відгребуть его повний образ.

Перша, основна річ у пащизнянім порядку була та, що законом признана була нерівність між людьми, признано було одних повноправними, панами, а решту людей так чи сяк неповноправними. Се відносило ся не до самого тільки хлопа. Цісар в державі мав неогранчене право, сам займав ся і заграничною політкою і школами і судівництвом і війском, дорогами і торгівлею, — одним словом, усіми державними справами. Правда, він держав собі міністрів, котрих сам вибирав

і котрі тільки перед ним були одвічальні; але вони були тільки цісарські порадики і цісар не мусів їх слухати, але міг і без них робити, що хотів.

Урядники були, так сказати, цісарські очі, вуха і руки, і вся держава була по закону цісарська власність; держава була для цісаря, а не цісар для держави. Сам народ, сама суспільність не повинні були мішати ся до цісарського правління. Тільки для поради цісареві, для висказування жадань (постулятів) деяких (не всіх!) верств народа існували по краях сойми шляхотські або постулятові. Ті сойми збирали ся звичайно раз на рік, на два-три дні, вислухували запевнене про те, що цісар як батько любить своїх підданих і дбає про їх добро, і ухвалювали резолюції, в котрих порушено деякі кравві справи, тай то лиш такі, які правительство захотіло допустити до порушення. До участі в тих соймах були допущені тільки повноправні піддані (тоді всі були не горожанами держави, а тільки підданими цісарськими), то значить шляхта і висше духовенство, єпіскопи та каноніки. Єпіскопи засідали там без вибору, а з каноніків вибрано найстарших і найсмирнійших, щоби не трафив ся між ними такий, котрий би захотів унімнути ся за кривдами селян або бодай низшого, сільського духовенства.

Міщани, кунці, жида не мали доступу до того сойму з виємком бурмістра Львова, котрий не був вибираний, а тільки був іменованій урядом. Міщани мали й крім того менші права від шляхти. Правда, панщини вони не робили, але з виємком кількох більших „вільних“ міст мусіли крім державного податку платити домовий чинш панам дідичам. Значить, пани були хоч в части властителями не тільки селян, але й міщан, мали право жадати від них частини їх праці — не за якусь свою заслугу, а тільки з того титулу, що пан уродив ся в палацу, а міщанин у простій хаті і ніби то жив на панськїм ґрунті.

Ще більше ограничені права мали жида. Правда, панщини й вони не робили так само, як міщани, а тільки платили чинш, а в додатку за те, що були жидами, мусіли платити осібний податок, так зване сьвчкове; сей податок звав ся так від того, що його вимірювали після того, кілько котрий жид сьвчок засьвчує у шабас. Крім

того ще жиди не мали права жити на селі, бути урядниками, ходити до висших шкіл, бути офіцерами у війську, — одним словом, були правдивими мачошиними дітьми в державі. Правда, жиди вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч се було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів шляхтичів, котрі з давен давна, ще в старій Польщі, привикли були не рушити ся ані кроку без жидів і котрих не відучили від того кроваві лекції Хмельниччини і Коліївщини, де народній гнів в однаковій мірі обертав ся против панської самоволі, як і против жидівського визиску та збиткованя. Та про те жиди не мали однакових прав з іншими горожанами, а обходячи несправедливі закони вони тільки приучували ся до шахрайства, приучували ся не шанувати і обходити також справедливі закони. Тож коли ті несправедливі, просто на жидів вимірені закони були покасовані, по троха в 1848. р. а до решти аж у 1867., коли жиди на папері стали рівноправними горожанами, показало ся швидко, що вони зуміли тоту рівноправність обернути так, що витягали з неї для себе далеко більше користі, а поносили менше тягарів, ніж християни.

Та весь тягар тої суспільної нерівності і кривди в найповнійшій мірі спадав на той стан, котрий в книгах і писеммах уже й тоді вважали основою, прогодівником цілої суспільности, — на стан селянський. Нерівність, що була основою панщизняного порядку, на хлопях відбивала ся найтяжше. Правда, під Австрією хлопови стало троха лекше, ніж було під Польщею; хлоп не був уже панська власність і хлопецький ґрунт не був панська власність; та про те все таки хлопецькі права були мало чим більші від прав робучої худоби. Хто держить робучу худобу, мусить дати їй їсти, забезпечити їй яку таку стайню, бо инакше худоба пропаде і его буде страта. Оттак за панщизняних часів хлоп мав поле і хату, щоби з того і на тім жив і працював; але поза тим він належав до пана. Тай не можна сказати „мав“ так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки на половину его власність; зверхню власність над усім тим мав пан. Він був немов опікуном того хлопа; без

панського дозволу хлоп не міг ані продати ані замінити ані ділити, ані побільшувати ані вменшувати своєї власности. Без панського дозволу він не міг навіть женитися. Бго праця, даремна, безвідплатна була панським капіталом. Хлоп обов'язаний був робити панщину, хоча самі пани вже й позабували, за що він її робить. Одні казали, що за той ґрунт, на котрім сидить і котрий, мовляв, був панська власність; другі казали, що за ту оборону, яку колись пани давали хлопovi від Татар та всяких грабівників, а врешті інші казали по prostu, що то так Бог дав, що так з віку-правіку установлено, щоби хлоп робив на пана, що то таке вже є натуральне право.

Крім роботи пішої або тяглої — як до заможности хлопа — пани вибирали від хлопа ще державні податки і побирали для себе ріжнородні данини: кури, яйця, мітки, мід, хміль і інші хлопські вироби. Все те було позаписуване в таких списах, що звалися інвентарії, і належалося панови законом. Та крім того деякі пани видумували нові данини і тягарі незаписані в інвентаріях: послали тяглих господарів безплатно і на їх власний кошт в далекі дороги з панським добром, а піших уживали як післанців, змушували їх працювати на панським більше, ніж було приписано в інвентаріях, гнали на роботу навіть в неділі і в роцисті свята. Надто деякі пани мали звичай розділювати зі своїх горалень горівку на хлопів: річно муєів хлоп узяти і випити тільки а тільки кварт чи гарців і, розуміє ся, заплатити або відробити. Таким делікатним способом пани приучували нашого хлопа довгі часи до цяства, щоби потому могли сказати веім тим, що хотіли поправи хлопської долі: „Що? Ви хочете для хлопа людських прав? Глядіть, яке то „*obrzydliwe bydlę!*“ Правда, австрійський уряд богато разів заборонював сей гарний звичай не приписаний у жаднім інвентарі; але звичай держав ся декуди аж до самого 1848. року.

Хлоп не мав права свобідно переходити з місця на місце, він був прив'язаний до своєї рілі. Коли йому було дуже зле у пана, він нераз утікав; але в таким разі тратив свій ґрунт і хату, робив ся голим жебраком, волоцюгою, опришком. Тільки за панським дозволом міг хлоп перебрати ся з одного села в друге, та муєів па-

нови замісто себе дати на свій ґрунт иншого господаря. Так само не міг хлоп без панського дозволу давати дїтїй до школи до міста. Взагалї пани не любили письменних панщизняків; навіть такі, що в селї десь від дяка навчили ся троха читати та писати, були їм дуже немилі і вони старали ся віддавати їх чим борше до війська. А до війська брали тоді зразу на 20, пізнійше на 12 літ! Значить, хто раз пішов тай то ще в чужї краї, то вже рідко коли вернув. Тільки пан сам мав право давати хлопських дїтїй чи то до ремесла, щоби потім мати з них своїх власних ремісників, чи й до висших шкіл; але уряд не приймав хлопських дїтїй до висших шкіл, поки пан не посвїдчив на письмі, що звільняє того хлопця від панщини. Тай то бувало так, що хлопський син уже був у висших школах, а потім нараз чимось панови не сподобав ся, той велїв йому вертати до села, гнати його на панщину, а потім віддавав до війська.

Хлопський ґрунт після австрійських законів не був панською власністю: пан не міг його самовільно від хлопа відібрати, продати або дарувати комусь иншому або прилучити до свого власного ґрунту. Але той ґрунт як само не був і хлопською власністю в таким значіню, як ми се нині розуміємо. Хлоп мав на нїм жити, відроблювати з него панщину і давати данини та платити урядовий податок, так звану „урбарію“; але не міг того ґрунту ані продати, ані дарувати, ані своїм дїтям тестаментом переказати, ані поділити; на все треба було панського дозволу. Хлоп не міг на свій ґрунт зятигнути позички, не міг його поправити. Він був справді худобою, що пасе ся на ґрунті, але не може сказати, що се її ґрунт.

Коли який хлоп угїк від пана з жінкою й дїтьми, то полишений ним ґрунт називав ся пустою. Пан не мав права прилучити його до свого ґрунту, але був обовязаний осадити там якогось иншого хлопа.

Цїсарські патенти дуже остро наказували, щоби обшир хлопських, так званих рустикальних ґрунтів не зменшував ся, а обшир панських, домінікальних ґрунтів не збільшував ся коштом хлопських. Та про те дуже багато таких пусток пани таки поприлучували до своїх ґрунтів, позасажували лісом або позаорювали.

Пан мав над хлопом право суду, надзору і опіки. Він сповнював супроти хлопа все те, що нині сповнюють староства, ради новітові, повітові суди і низші податкові уряди. Пан сам або через свого мандатора стягав з хлопів цісарський податок, вибирав рекрута, іменував громаді вїйта і присяжних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки, посилав людей на варті, організував погонї за злодіями та конокрадами, провадив вступні слїдства з усякими злочинцями, мав право вязнити підозріних. Крім того мав пан над хлопами право вітцївське — патрімонїяльне, т. є. міг їх карати на тілі, і на лихо нїякий закон не обмежував розміру тої кари.

Так виглядав той порядок, за котрим деякі наші пани й доси зїтхають, уважаючи його найвідповідїйшим для себе. Хлопи не дармо проклинали той порядок і доси проклинають його в піснях і оповіданнях; не дармо по скасованю панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в видї фляшки з горівкою. Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, темноту, здичїне і втрату почутя людської гідности. Бодай такі порядки нїкому й не снили ся!

Та запитаєте може: відквїж узяли ся, з яких соків вирости ті порядки? Як се могло стати ся, що величезна більшість народа могла попасти в такий негідний стан, в таку власть малої меншости? Попробуємо на се відповісти коротеньким історичним оглядом.

II. Панщина в старій Польщі.

Як жило ся нашим хліборобам в давну давнину, в часах самостійних князів руських? Вповні докладних відомостей про се ми не маємо, але з деяких свідочств можемо догадувати ся, що в дуже давних часах наші люди жили родами, так як і тепер ще живуть декуди в горах. В кождім роді був старшина — чи то батько, чи старший брат; він порядкував працю всіх у роді, держав у своїх руках здобутки тої праці і видавав їх для спільного вжитку; розсуджував спори між членами роду і відповідав за весь рід на-зверх. З часом кілька чи кільканацять таких родів, що жили обік себе, злучено в „волость“. Для ліпшого безпеченьства волость ділила ся на „десятки“ або „сотки“, що мали своїх „десятьських“ та „сотських“. Всі ті нові поділи, dokonані князями, не нарушували свободи тодішних хліборобів. Вони жили собі дальше по давному, в родах, і тільки були обовязані платити князеві данину — чи натурою, чи грішми. Зрештою вони не знали над собою ніякого пана; вразі небезпеки йшли всі до війни, хто міг носити оружжя; рента ховала ся чи то в укріплені місця („городи“), чи по лісах та дебрах.

Та ось ненастанні війни руських князів між собою і з сусідами, часті напади на Русь хижих степових кочовників, а особливо Половців, а також Литовців, Ляхів та Угрів в XI, XII і XIII віках викликали значні зміни в громадській устрою Руси і в житю руських хліборобів. З одного боку повстала веретва людей, що чи то ходячи з князями на війни заобогатіли з награбованого

добра, чи доробили ся купецтвом або яким иншим промислом, а з другого боку велика маса селянства страшенно збідніла. Воюючи з чужими племенами, Русини брали чимало людей до неволі; своїх свободних людей до неволі не забирали. Коли такого невольника не викупила его рідня, його або продавали на торзі, або осаджували на ґрунті. Поперед усього чинили се князі, котрим після щасливого походу з поділу припадала головна часть здобичі. Таким способом обік стародавних свободних осель повставали нові, заселені княжими невольниками, так званими смердами. Ті села були вже приватним маєтком князя. Вони не жили родами, як свободні і не судили ся своїм родовим судом, але стояли під управою князівських тіунів.

За прикладом князів почали швидко й багатші князівські дружинники, що нагарбали в війнах багато добра і полоняників, а далі й купці, що могли на торгах накупити таких воєнних невольників, осаджувати свої власні села. Пустої землі в ту пору було дуже багато і вона не мала майже ніякої ціни і не належала ні до кого. Таким способом по при свободні села повстало чим раз більше невольницьких, в котрих люди робили не на себе, а на свого пана, а з плодів власної праці одержували лиш тільки, щоб могли жити. В тих селах усе: і земля (управлена!) і худоба і будинки і знаряди і плоди і самі люди — була панська власність. Пани, що повставали таким способом чи то з воєків чи з богачів, називали ся боярами (від слова болій — більший) або боярами.

Та майже рівночасно з повстанем тих бояр ми бачимо ще одну появу, котра на перший погляд могла би нас дуже здивувати. В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свободних осель і свободних селян на Русі швидко меншає, а число невольних хліборобів дуже швидко більшає. Свобідні люди чи добровільно чи недобровільно переходять в стан невольників або на половину невольних людей. Можна би сему дивувати ся, колиб ми не бачили тої самої появи й по инших європейських краях у давних часах. У старій Греції так само як і у Франції і в Німеччині при переході з кочового стану до рільничого рільнича людність

була зразу свобідна, а за яких 100—200 літ майже вся була в неволі у богатих панів, і то без оружно́ї сили, без завойованя. Се стало ся головно тим, що через ненастанні війни та людність страшенно збідніла і не можучи понести наложених на неї державних тягарів, яких не знала давнійше, задовжувала ся у богачів і за невиплату довгів попадала в невільництво. Вартість людської праці і людського життя в таких часах бувала дуже мала, натоміть вартість грошей і всяких продуктів дуже велика; за позичені гроші богачі вимагали такого проценту, якого довжник ніколи не в стані був сплатити. Те саме було і в старій Руси, де за визичену віцю довжник по році повинен був звернути 12 овець і 12 баранів, а де закон приписував, що в разі невиплати довгу свобідний чоловік робив ся невольником свого вірителя.¹⁾

Особливо у нас, в Червоній Руси, в півнішній Галичині, ся переміна вільних хліборобів на невольників перед роком 1240 була докована повнійше, ніж по інших частях Руси. Про се переконує нас те явище, що власне у нас, в Галичи, Перемишлі і інших червонорусских князівствах, бояре мали найбільшу силу, коверзували князями, змовляли ся то з Уграми, то з Ляхами, то з заграничними князями проти своїх і ненаходили посеред простого люду нікого, хто би міг їм оперти ся. Татарські напади і татарська зверхність, під яку підпав наш край на яких півтора ста літ (від 1241 до 1383, т. є. до завойованя Чорвоної Руси польським королем Казимиром Великим), хоч опустошили значні простори, та про те зробили деяку полекшу хліборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр.

З кінцем XIV віку наша країна підійшла під пановане Польщі, де тимчасом суспільний розвій пішов був зовсім иншою дорогою. І в Польщі з початку селянство було свобідне і жило родами, не залежне ні від кого. Для спільних потреб такі роди селили ся близько себе і тво-

¹⁾ Про се дивись Н. Хлѣбниковъ, Общество и государство въ до-монгольскій періодъ русской исторіи. С. Петербургъ 1872; С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ і т. п.

рили села, а кілька сумежних сел лучило ся знов до купи в так зване ополе. Головне село в тім ополу називало ся ч о л о. Та принявши християнство з Німеччини, польські князі і вояки почали ще від X віку переймати й німецькі громадські порядки. В Німеччині панував так названий ф е о д а л ь н и й п о р я д о к, котрий полягав на тім, що король уважав ся властителем усеї землі, яка була в его державі, разом з прикріпленими до неї хліборобами. За военні чи які інші заслуги він надавав частки тої землі поодиноким своїм воякам і достойникам, надавав, розуміть ся, разом з оселеними на тій землі людьми, надавав не на віки, а тільки яко досмертщину. Таке надане називало ся з німецька л е н о (позичене), а з латинська *feudum*. Вояк наділений великим обширом такої королівської чи властиво коронної землі міг своєю чергою надавати менші шматки своїм дружинникам та прислужникам, що за те були обовязані служити в війні і платити данини вже не королеви, а йому. Такий наділений міг знов із свого лена наділяти частками ще менших посідачів. Так творила ся правдива драбина, що йшла від надрібніших с в о б і д н и х ф е о д а л і в аж до найвишого — короля. Хлібороби не були невольниками, але не були й свободними. Вони були прикріплені до рілі, мусіли безплатно робити і служити тому панови, що володів їх землею, але рівночасно яко власність не того пана, лише корони, мали за собою опіку і охорону коронного уряду і закона.¹⁾

Стикаючи ся з Німцями і борючи ся з ними за свою самостійність, Польща від X до XIII віку виробила у себе порядки дечим подібні до німецьких а дечим значно гірші для хліборобів. І тут наступив різкий розділ між станом хліборобським і лицарським, що з німецька прозвав себе ш л я х т о ю (від німецького слова *Geschlecht* — рід); і тут короля почали вважати властителем усеї землі і всіх людей у краю. Та виділивши ся з рівноправного хліборобського народа, шляхта не утворила тут феодалної драбини, як у Німеччині та інших західних

¹⁾ Див. S. Smolka, Początki feudalizmu, Lwów 1874.

краях, але виробила так звану шляхетську рівність, котра не дозволяла багатшому шляхтичеві підносити ся по над біднішим. Завзято пильнуючи тої рівности, польська шляхта дбала про те, щоби ніякий поодинокий її член не міг від короля одержати якихсь більших прав, ніж мали другі; що одержав один, се мусіли одержати і всі інші. Таким способом вийшло таке, що шляхта рівною лавою перла з одного боку до стіснення королівської власти, а з другого до ограничення і знівеченя свободи всеї нешляхетської, а головни всеї хліборобської людности¹⁾. Можна сказати, що одно і друге удалоє їй в повні і остаточно довело Польщу до упадку.

Щоби показати, як польська шляхта від початку XIV віку рішучо і ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів, приведемо тут за порядком важніші ухвали шляхетських сеймів і королівські закони, вимушені шляхтою від королів перед їх коронацією.

Ще в XII віці, за панованя короля Болеслава I., з'їзд в Ленчиці 1180 року ухвалив просити у папи Олександра III дозволу на те, щоби можна було кидати церковну клятву на тих шляхтичів, що кривдять селян на їх маєтку²⁾. Може воно й не диво, що в тих военных часах лицарі надуживали свого лицарства на селянах; та все таки диво, що навіть такий моторний король, як Болеслав I, не міг собі дати ради з тими лицарями і мусів на те аж просити помочи папи.

З того, що знаємо про стан польського селянства до половини XIV віку, виходить, що воно було ще досить свободне, підлягало князівським або королівським судам, могло переходити з місця на місце і крім державного податку 12 грошів від лану платило дідичеві поголовне, та не робило панщини³⁾. Селянин був паном своєї землі, міг передавати її своїм дітям і пан не сьмів йому ані його дітям відбирати її. Селянин мав право вислати

¹⁾ В. Б. Антоновичъ, Исследование о крестьянахъ въ Югозападной Россіи, Кіевъ, 1870, ст. 3.

²⁾ I. B. Ostrowski, Badania krytyczno-historyczne i literackie, Berlin 1870, t. II, 97.

³⁾ Антоновичъ, тамже ст. 6.

своїх синів до міста, на науку, до ремесла. Та вже тоді шляхта перла крок за кроком ломати ті свободи.

Статут Казимира Великого, виданий у Вісліці 1347 року, обмежує свободу переходу селян з одного місця на інше. „Колиб усі селяни мали неограничене право вільного переходу — читаємо в тім статуті, — то панські лани лежали би необроблені“¹⁾. Задля того сей „król chłor-ków“ присуджує, що найбільше один або два селяни в році, коло Різдва, можуть покинути село і без панського дозволу. Тільки в такім разі, коли би пан насилував жінок або доньок селянських, коли би грабував, забрав і присвоював собі селянське добро, коли би через цілий рік був під церковною клятвою, могли селяни бути свободні і покинувши свої ґрунти забирати ся, куди їм любо.

Як бачите, вже тоді пан міг допустити ся на селянині насильства, рабунку, а за те не мав іншої кари понад те, що селянин міг свободно втекти від него, лишаючи йому свою землю. З іншої постанови того самого статута видно, що пани вже тоді почали привикати до того, щоби хлоську землю вважати своєю. Статут Вісліцький пише: „Заховуєть ся декуди поганий звичай, що маєток бездітного кметя по его смерті забирав пан. Уважаючи сей звичай противним правді і безглуздим, постановляємо, що маєток має бути віддаваний своякам, як наказує право і справедливість.“²⁾

По смерті Казимира Польща зробила ся такою монархією, де шляхта вибирала собі королів. Звичайно при такім виборі вона пильнувала, щоби у нового короля виоторгувати для себе як найбільше користий. Сей контракт з королем звав ся *pacta conventa* (заклучена умова) і його король мусів заприсягти при коронації. Зараз перший вибраний король, Людвік угорський, на з'їзді в Кошицях 1374. р. признав шляхті обік інших важних прав також те, що з ланового, яке доси селяни платили до держав-

¹⁾ Helcel, Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I; Ostrowski, Badania, V, 25.

²⁾ Helcel, I; Ostrowski, Badania V, 27.

ного скарбу, від тепер тільки 2 гроші мали йти для держави, а 10 для дідича ¹⁾.

Перші, неваразні сліди панщини, т. є. даремної роботи кметів на панських ланах бачимо аж при кінці XIV віку і то на самім заході Польщі, в Познанщині. В середній Польщі, на Мазовші у-перве заведено панщину на з'їзді в Ленчиці 1421 року і то по одному дневи на тиждень від лану, по пів дня від пів лану селянської власности ²⁾. Був се незвичайний, нечуваний давнійше тягар для селян. Вони починають тікати зі своїх ґрунтів, ховати ся до міст, і ось Пйотрковський сейм 1496 р. наказує містам давати захист таким тікачам ³⁾ і рівночасно постановлює, що хлопські сини не могли бути висшими духовними, каноніками, пробощами, а можуть бути тільки баронами і шляхтичі, бо через настановлюване хлопських синів на такі духовні гідности „робить ся заколот серед підданого нам поспільства“. Сю ухвалу ще скріплено на з'їзді в Радомі 1505 р. тим додатком, що такі духовні з хлопського роду могли би ставати в обороні своїх пригноблених братів і свояків селян. А коли би який хлопський син підступом дістав ся на таку впливову гідність, то тратить маєток і має бути вигнаний з краю. Ся ухвала, видно, дуже подобала ся шляхті, бо в р. 1510 її повторено на соймі Краківським, а 1538 і 1550 на соймі Пйотрковським ⁴⁾.

Ухвалою сойму Пйотрковського 1496 заборонено селянам утікати за границю. Кождий шляхтич мав право такого втікача безкарно зловити і примусити до роботи; сей сам наказ повторено й на соймі в Радомі додаючи виразно, що зловлений утікач мусить робити безплатно у того, хто його зловив, — розумієть ся, поки його не відбере його властивий пан ⁵⁾.

На тім самім Пйотрковським соймі було постановлено, що тільки один син з хлопської родини може за дозволом

¹⁾ Антоновичъ, вказ. кн. 6.

²⁾ Ostrowski, Badania V, 135, 136.

³⁾ Volumina legum I. 253.

⁴⁾ Vol. leg. I., 366, 410, 503.

⁵⁾ Vol. leg. I., 253.

пана іти до міста, до науки чи ремесла. Одинак мусить лишити ся в селі. Скінчивши науку, хлопський син мусить назад вернути в село і тільки тоді, узискавши дозвіл від пана, може йти де хоче і шукати собі зарібку¹⁾. І сю ухвалу повторив сойм Радомський 1503 р. з додатком, що коли би такий хлопський син утік без панського дозволу, має бути зловлений і без суду, без права відданий назад панови. А ухвалою сойму Радомського 1505 р. скасовано зовсім застережене ще Казимиром Великим право, котре хоч одному підданому в році позволяло вийти з села без дозволу пана²⁾. Та й сего шляхті було за багато, бо на соймі в Бидгощи 1511 р. скасовано сю постанову „яко мало справедливу і противну загальній (тобто шляхетській) свободі“. Вже сойм 1519 р. постановляє, що селян і селянських синів, котрі шукають зарібку по містах, повинні міські уряди ловити і змушувати до роботи при будові укріплень, а се тому, „щоби шляхта не терпіла через недостаток слуг і робітників“. ³⁾ А в ухвалі сойму Краківського 1532 р. сказано виразно що треба ловити не тільки кметів, але й кметівських синів, коли не мають від пана дозволу на вихід із села. Зловлені — говорить ся в тій ухвалі — мають працювати, поки властитель не відбере свого селянина. Сю ухвалу сойм оправдує тим сумним явищем, що „через злосливість кметів-утікачів пани не мають слуг і робітників“. ⁴⁾ Злосливі селяни! Не хотіли бути невольниками!

Чому як раз від 1496 р. починаєть ся той напір шляхти на свободу селянства? М. Бобжинський вияснює се тим, що недовго перед тим, в 1466 р., Польща здобула собі Торунь і доступ до Балтійського моря. Тепер можна було подумати про розвій торгівлі, особливо збіжем. Польські шляхтичі, що доси займали ся головно війною та ловами, зрозуміли важність управи ланів, а для управи треба їм було дешевих і послужних робітників. До сего вели три дороги: треба було привязати селян до землі,

¹⁾ Vol. leg. I, 259.

²⁾ M. Bobrzyński, Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie 1891—92, стр. 153—195).

³⁾ Vol. leg. I.

⁴⁾ Vol. leg. I, 503; Ostrowski, Badania V, 29.

відняти їм особисту свободу і наложити на них обов'язок безплатної праці на пана. До всього того вже були початки зроблені давніше; від 1496 до 1520 прийшла доба завершення ганебної будови — цілковитого поневолення польського селянства.

Сойм 1519 р. застав три роди селян-підданих: 1) таких, що вже тоді робили більше, як по одному дневи панщини на тиждень; 2) таких, що робили її менше, навіть по чотири дні на рік; і 3) таких, що не робили її зовсім, відкупили ся від неї і платили чинші або грошима, або осипами або якими іншими послугами. Отже сойм 1519 р. лишаючи без зміни долю першої і третьої купи, запровадив для середньої обов'язкову панщину по одному дневи на тиждень. Але вже в слідуючій 1520 році сойм повторюючи ухвалу попереднього року, вложив той самий обов'язок (1 день панщини на тиждень) також на тих селян, що вперед викупили ся від неї і платили чинші, а зробив виємок тільки для чиншників в королівських добрах, тай то тільки для тих, що викажуть ся писаним королівським привілеєм на те, що їм панщину перемінено на чинші¹⁾.

Та сего не досить. М. Бобжинський зазначає цікаву річ: в польських законах про дальший зріст панщизняних тягарів по 1520 році вже зовсім нема мови. Що се значить? Чи ті тягарі справді не збільшували ся? Де там! З пізнійших інвентарів ми знаємо, що збільшували ся страшенно, але про се вже не треба було говорити на соймах. Шляхта добила ся того, що хлоп зробив ся її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла. Се вона осягнула тим способом, що піддала хлопа цілковито своєму власному судови, заперла йому дорогу зразу до міських, а далі й до старостинських та королівських судів. Початок до сего зробив той сам пам'ятний пйотрковський сойм 1496 р. В его конституції, повтореній соймом 1501 р., заборонено міщанам позивати селян за довги перед міським судом, а в 1051 році надто винято селян і з під старостинського суду і наказано старостам, щоби селян за всякі провини не су-

¹⁾ М. Bobrzyński, тамже, стор. 167, 168.

дили самі, а позивали перед їх власного пана (Bobrzyński, тамже 169, 170). Правда, такої соймової ухвали, де би селян зовсім виключено від добродійства права, нема, але в судах виробився звичай не приймати від селян скарг на їх панів. Уже 1518 р. в Кракові королівський ассесорський суд відправив селян, що прийшли скаржитися на свого пана, заявляючи, що селяни не повинні позивати своїх панів перед короля (Bobrzyński, тамже 170).

Таким робом уже коло 1520 року в Польщі було довершене те, що становило головну основу панщини: селянин був прикріплений до землі, не міг з неї рушитися без волі пана, платив панови данину грішми і мусів безплатно робити на панському лані. „Від пана виключно залежало — пише М. Бобжинський — чи і коли захоче звільнити підданого з підданства, щоби перенісся до міста чи перебрався де инде; від пана залежало, які підданські тагарі, чинші чи роботизни наложити на підданих і в яким розмірі. За кривди, рани і вбійство селянин або його сім'я не могли скаржити свого пана. Таким способом підданство сільського люду зробилося законом, хоч сего не затверджувала ніяка державна власть. Аджеж пани самі мали рівночасно в своїх руках усю законодавчу власть“ (М. Bobrzyński, тамже 171).

Справді, дійшовши так далеко вже не було куди йти далі. Пізніші польські постанови про селян уже не потребують посувати справи наперед, а тільки ставлять неволю селянства в яркійшій світлі. По смерті остатнього Ягайлона, в ухвалах тзв. конфедерації 1573 р. ми бачимо образ цілковитої неволі польського хлопа: шляхта вже присвоїла собі право не тільки вповні розпоряджати маєтком і особою хлопа, але також судити і карати його і то не тільки в справах світських, але і в духовних. Хто би переховував у себе втікача хлопа, мусів платити величезну грошову кару (300, пізніше 1000 гривень); а хто би не хотів віддати його властителяви, той був винятний з під права, т. є. тратив усі права маєткові і політичні. Селянин не міг свідчити в суді, не міг заключити ніякого правного акту, не міг жалуватися на шляхтича, не міг бути ніяким урядником, не мав ніяких прав

політичних. Шляхтич міг хлопа вигнати з ґрунту і хати, продати, скалчати і навіть убити безкарно¹⁾. Тільки коли шляхтич зранив чужого хлопа при роботі або напав його в хаті, платив 10 гривен зраненому, а 10 гривен его пану; за вбійство чужого селянина платив подвійну ціну. Се було постановлено конституцією 1576 р. Та вже 1581 р. вельможним законодавцям ся ціна за панське „бидло“ видала ся занадто низькою і вони підвишили її на 30 гривен — 15 сім'ї убитого, а 15 пану (Volumina legum II, 1012). А 1631 р. підвишено ціну за убійство чужого хлопа на 100 гривен (Vol. leg. III, 681). Розуміють ся, се був закон тільки для панів: для хлопів була инша справедливість: хлоп, коли вбив другого хлопа, підпадав карі смерті по закону з 1581 р. (Vol. leg. II, 1012). Не даром польський писатель XVI. віку Андрій Фрич Моджевський пише: „Говорю про неволю, якою пани обтяжили селян. Продають їх, як худобу; коли пан захоче, то змушує хлопа, щоби вступив ся зі своєї посілости, зі своєї землі. Шляхта називає селян і посільство звичайно собаками. Раз у раз чуеш найбезвигідніші голоси: хто вбє хлопа, то так як би вбив пса“.

В нашій Червоній, нині Галицкій Русі перехід від старих руських порядків до тих польських, які зложили ся твердо вже під кінець XVI віку, відбував ся помалу. Руські порядки не були скасовані відразу, але обік них звільна насаджувано инші, що помалу приглушували старі. Богацтво свободних земель, лісів, полонин, приваблювало до нашого краю з усіх боків осадників, що приносили сюди також свої „права“. Панами в краю були Поляки і вони підлягали польському праву. По містах оселили ся Німці на „німецькім“ праві. В горах і по підгір'ю були, здаєть ся ще від руських часів, села осаджені на „волоськім“ праві, а головна часть людности — Русини, підлягала руському праву. Жиди судили ся своїм правом, Вірмене своїм, — одним словом, була правдива вавилонська замішанина правних порядків.

Як жеж жило ся хліборобській людности серед такої многи прав? В початку XV віку і ще й геть пізнійше бачи-

¹⁾ J. V. Ostrowski, Badania V,

мо в Червоній Русі дwoяку хліборобську людність — свобідну і несвобідну. Несвобідні люде ділять ся на два розряди — невольників і так званих каланників; свобідні або кметі є також дwoякі: данники і люди служебні. Хоча польське праводавство вже в XIV віці не знало невольництва, то в Червоній Русі невольники були ще геть у XV віці. Правда, торгу невольницького тут не було, але невольників можна було держати і спроваджувати до краю. Невольники стояли під руським правом, котре признавало невольництво. Поляк, католик, не міг бути невольником; польське право йшло навіть далі і признавало, що християнин не міг бути невольником, але Поляки в Червоній Русі радили собі так, що Русинів, православних, не признавали християнами. Невольників дуже часто держали жида; вони часто перепродували їх і набували за невишлату довгів.

Другий відділ невольних людей, то були каланники ¹⁾. Се були хлібороби прикріплені до землі. Вони не мали права покидати свого житла, зрештою мали своє господарство, могли набувати і продавати свою власність, провадити процеси, хоч не самі, а через повномочників. За те вони були обовязані робити на пана, відбувати „тяглу“ службу. Каланники жили тільки в королівських або церковних маєвностях. Правдоподібно се були люди, котрих колись Татари набрали в неволю і пооселювали в сусідстві своїх кочовищ та кріпостів, щоби їм достарчали хліба.

В подібнім положеню була ще одна купа невольних людей, що їх звали ординцями. Вони також жили в королівських селах (в Солонці і Жиравці коло Львова і Хохоневі коло Галича), також не мали права вільного переходу і мусіли достарчати підвод для королівської потреби. Та права їх були троха більші від прав каланників: вони могли набувати і продавати також землю, свідчити в суді, мали свою громадську самоуправу (гро-

¹⁾ Се слово заховало ся й доси в устах люду на Підгірю (я чув його в Дрогобицькім пов.) в значіню бідного господаря; каланити — бідувати.

мада у них називала ся „орда“) і стояли під завідуванем королівського старости. Панщини вони не робили, а тільки возили королівську почту. Тож не диво, що з часом, коли сусідна людність підпала під польські підданські закони, положене тих ординців було дуже корисне і львівські старости довго силкували ся наложити на них те саме ярмо, яке двигала решта людности.

Села, що лежали близько замків і укріплених міст, ділили ся на сотні. Люди в тих сотнях називали ся сотними людьми і мусіли „відбувати службу“ при замках — доставчати підвод, відбувати сторожу, оброблювати поле, сповнювати всякі послуги в замку. Вони також не мали права вільного переходу і з часом їх положене стало дуже лихе, коли первісна замкова послуга перемінилася на щоденну панщину.

Всі ті купи невольних людей жили під руським правом, що допускало невольництво. Та при тим руське право де в чому було користне для людности, бо дало громаді значну самоуправу; вона сама вибирала собі голову тіуна або ватамана, сама розділювала землю між поодинокими членами громади, сама (вічем, а не через вибраних урядників) розсуджувала свари між своїми членами і разом відповідала за кожного свого члена перед посторонними панами і перед властями. Для того руська людність не хотіла покидати ся руського права. Але шляхті воно було не до смаку і вона оселялася чим раз більше осад чи то на волоськім, чи на німецькім праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецькім праві головою (солтисом) був або сам пан, або хтось, кого він назначив, — громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочи лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював між них тягарі. Розуміють ся, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецькім праві все збільшує ся, поки в кінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах

і не запанувало обік панщиняних тягарів також панське (домініяльне) судівництво.

Те саме було й з селами осадженими на праві волоськім. Здаєть ся, що першими осадниками в тих селах були Волохи — вівчарі, пастухи. Ті села повставали в гірських сторонах, де були великі ліси і полонини, а поля під хліб мало. Селом порядкував вибраний князь; кілька сел становило край, що стояв під кермою крайника. Два рази до року всі селяни з цілого „краю“ сходили ся на віча (збори), судили свої спори, зносили чинші і данини. Панщини вони не робили.

Так само не робили панщини й свободні селяни, кметі, що жили в так званих дворищах. Правда, через королівські надання земля, котру вони посідали колись, тепер була власністю панів і вони мусли від неї платити чинші. Але поза тим вони були зовсім свободні, могли переходити з місця на місце; при тім не треба забувати, що пустої землі було тоді дуже багато, так що кождий міг займати її, кілька лиш міг обробити. Та з часом перехід кметів з місця на місце утруднює ся, обшир дворич через поділ зменшує ся, тягарі ростуть і вже в XV віці багато вільних кметів добровільно записує ся чи то в ординці, чи навіть у каланники, поки в XVI віці всіх їх не зрівняло одно важке підданство¹⁾.

Від того часу доля наших селян була тяжка, одностайна. Лиш зрідка трапляли ся проблески такі, як козацькі війни, коли селяни тисячами піднимали ся проти панів. Ті проблески були короткі і не принесли селянству ніякої пільги. Зміна настала аж по упадку шляхетської Польщі.

¹⁾ Про все те обширно і докладно ровказано в книжці И. А. Линниченко, Черты из истории сословий зъ Галицкой Руси XIV—XV, Москва 1894.

III. Галичина під Австрією. Марія Тереса і Йосиф II.

В 1772 році Польщу розібрано, хоч на разі ще не всю: Австрія, Росія і Пруси взяли по доброму кусневи краю, решту полишено польському королеви. Австрія дістала Галичину майже в такім обемі, як є тепер.

В Австрії панувала тоді цїсарева Марія Тереса. Вона з разу не хотїла мішати ся до розбору Польщі, та уягла намовам пруського короля Фридриха II. Кажуть, що вона з слїзми в очах підписувала декрет на розбір Польщі.

Перша дуже важна постанова, яку новий австрійський уряд видав по забраню Галичини, була та, що скасовано старий польський спосіб войованя, так зване *pospolite ruszenie*. В Польщі шляхта тільки собі самій присвоїла право носити оружє і йти на війну; вона волїла довести Польщу до упадку, ніж допустити до утвореня реґулярного війська, бо се було би значило — дати підданим оружє в руки, а се було би з часом муїло повести й до наданя підданим більших прав, більшої свободи. Отже перша постанова австрійського уряду підгинала в самім корени той шляхетський порядок. Замість виключно шляхетського війська мало бути заведене військо з охотників наwerbованих і оплачуваних з державної каси: дотеперішній обовязок шляхти до „*pospolitego ruszenia*“ перемінено на грошевий податок, так звану контрибуцію. Се була перша важна постанова, видана ще в грудни 1772 р., перша діра проломана в мурі старих польських панщизняних порядків. Тою дірою поплили нові

і щораз нові хвилі, грозячи в першій розгоні зовсім розмити дотеперішню хлопецьку неволю.¹⁾

Щоби відповідно розложити військову контрибуцію на всіх шляхтичів, мусів уряд знати їх заможність, їх доходи. І ось патентом з 22 грудня 1772 року наказано всім дідичам, щоби як найдокладніше посписували всі ґрунти свої і своїх підданих, їх спосіб управи, видатність, далі число підданих, їх повинности в роботизні, чиншах і данинах, одним словом усе, що може вплинути на вимір податку. Мав уряд чимало клопоту з панами, поки по-стягав ті описи, та в кінці таки їх постягано і зложено до купи; вони називають ся основними інвентаріями (Stock-Inventarien) і були вихідною точкою при всіх дальших змінах а також при спорах між громадами і підданими задля панщини.²⁾

Як бачите, уряд з разу не тільки не змінював ні в чім старих панцизняних порядків, але навіть немов би тихцем дозволив дідичам повписувати в ті інвентарії такі тягарі на хлопів, які самі хотіли. Інвентарії мали робити самі пани, без контролі уряду, і деякі пізніші польські писателі виразно бють за се на австрійський уряд і кажуть, що він властиво погіршив долю підданих, бо в тих „штокінвентаріях“ пани повписували собі такі роботизни, данини і оплати, яких уперед ніколи від мужиків не мали і до котрих тепер при помочи уряду могли їх прислужувати. Ми зараз побачимо, що ті закиди зовсім неоправдані.

Уряд знав дуже добре, що в тих панських інвентаріях може бути багато неправди, можуть бути хлопецькі тягарі подані більші, ніж були вперед, а про те панські доходи менші ніж були на ділі. От тим то видано 25 лютого 1774 р. новий патент, котрим завізвано панів до щирого і правдивого зізнання (фасії) своїх доходів, а тим, котрі би сего не зробили, загрожено карою. Та правдиве фасіоноване доходів — се була з давен давна для польської шляхти така річ, котрої вона не любила гірше хрину. Минав рік 1774, а фасій або зовсім не було, або понад-

¹⁾ Moritz Drdacki v. Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens, 138; Klunker, Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien II, 106.

²⁾ Klunker, II, 106—107; Ostrow, 138.

силано зовсім фальшиві. Патентом з 17 грудня 1774 р. дано всім панам ще три місяці часу до намислу, щоби визнали правду; певна річ, що чимало панів було доткливо покараних за фальшиві фасії. На підставі тих двох документів, штокінвентарів і фасій, заведено патентом з 8 цвітня 1775 року рустикальний податок для Галичини. Сі два документи були також підставою до означування підданських повинностей. Тай то не виключною підставою.¹⁾

Патентом з дня 5 січня 1781 р. постановлено, що тільки такі штокінвентарі мають мати повну важність, проти котрих піддані від самого початку австрійського панованя не підносили ніяких жалоб і котрі подано згідно в штокінвентарі і в пізнійших фасіях. Колиж селяни жалують ся на ново наложені тягарі і можуть старими, ще з польських часів, інвентарями або иншими документами доказати, що давніше такого тягару не поносили, або коли пан вимагає від селян більше, ніж сам подав у фасії 1774 р., то сей новий тягар мусить бути скасований.²⁾ Та се був тільки перший крок до ограничення панської всемогучости. Правда, поки жила цїсарева Марія Тереса, все йшло неначеб то по давньому: селяни робили по шість двїв на тиждень, мучили ся на далеких фірманках з панським набором, терпіли тисячні знущаня від панів і їх підручних урядників. Виданий 3 червня 1775 р. патент, котрим цїсарева упоминала панів, щоби обходили ся по людськи з підданими і не вимагали від них більше по над те, що стоїть приписано в інвентарях,³⁾ не міг мати ніякого значіння, бо був занадто загальний. А до того ще цїсарева в инших патентах (н. пр. з 10 марта 1774 р.) виразно давала до пізнаня, що не думає ні про яку глибоку зміну підданської долї, упоминала підданих, щоби покїрно і послужно відробляли панщину і сповнювали наложені на них повинности, а лїнвивим і непокірним грозила тяжкими карами.⁴⁾ Що правда, вона сама в своїх приватних

¹⁾ Klunker, II, 110—115; Ostrow, 138—139.

²⁾ Ostrow, 137—138; Klunker, II, 115—116.

³⁾ І. Заневич, Літературні спремління галицьких Русинів 1772 до 1872 (Житє і Слово I, 212).

⁴⁾ Заневич, тамже 211—212.

добрах у Чехії і Мораві поперемінювала селянам панщину на чинші, але при тім казала виразно голосити, що робить се тільки як дідичка в своїх власних селах, а не як цісарева, значить, не для цілого краю. Але селяни в Чехії і Мораві не хотіли сего розуміти. Пішла чутка, що цісарева зовсім дарувала панщину, але пани і урядники сховавали се цісарське розпоряджене. Через те в многих повітах дійшло до розрухів і бунтів, котрі треба було втихомирювати силою оружя. Отсе й знеохотило цісареву під кінець життя до всяких перемін в підданських відносинах.¹⁾

Та ось 1780 р. Марія Тереса умерла і пановане обняв її син, знаменитий цісар Йосиф II. Він уже довго перед тим, ще від 1765 року, обіхав свої матери завідував справами держави, обіхав парубазів усі краї і старав ся пізнати їх стан і потреби. Він був перенятий просвітними, поступовими думками свого часу і сильно вірив в те, що самовладний, просвічений монарх силою своєї волі і державної влади може підняти всю суспільність на вищий ступінь розвою. Відповідно до тодішньої політичної науки Йосиф II. уважав хліборобство головним богатством краю, а стан селянський найважкішим станом, тим, що своєю працею годує і збогачує всі інші. І він постановив собі зробити все, що можна, для піднесеня сего стану. Горячий і відважний, люблячи завжди йти просто до мети, він зараз на початку свого самостійного правління писемом до надворної канцелярії з д. 23 цвітня 1781 р. заповів, що его мета є „знести в цілій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство“.²⁾ Насамперед се мало стати ся в Чехії і Мораві і хоча пани не дуже тому були раді, а навіть урядники надворної канцелярії не дуже за сим тягли, вийшов уже 1 падолиста 1781 р. цісарський патент, котрим знесено підданське невільництво.

Користи, які давав сей патент селянам, були ось які :

¹⁾ Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, т. I, стор. 277—278.

²⁾ Grünberg, тамже I, 282—283.

1. Піддані повинні були й на далі слухати своїх дідичів, але від тепер могли женити ся без дозволу дідича, а тільки заведомивши його, а дідич повинен був безплатно засвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дідича віддавати дітей до ремесла і до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дідича, котру той повинен йому дати безплатно.

4. Дідич не може силою брати дітей свого підданого до своєї послуги; тільки такі сироти, що не мають ні батька ні матери, повинні за звичайну заплату служити в дворі що найбільше три роки.¹⁾

Сей патент видано й для Галичини 5 цвітня 1782 р.;²⁾ се був перший важний крок по дорозі до тих основних змін, які задумав перевести Йосиф II. Ще перед тим, патентом з д. 20 падолиста 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може вносити більше як три дні на тиждень.³⁾ Д. 16 червня 1786 р. вийшов знаменитий Йосифів панщизняний патент, котрим сей тимчасовий стан переіменено на постійний, подано докладно довготу робучого дня (літом 12, зимою 8 годин), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дні складати на один, накладати на одну родину разом пішу і тяглу або панщину, переіменовати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супрят тяглої панщини на двоє, завдавати підданім якийсь певний розмір роботи (н. пр. маєш тільки то зорати, скоєнти чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, що місяця не більше як один день; комірники старші по над 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було що тижня в неділю заповідати з гори на цілий тиждень, щоби підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишати ся на весну або на літо; коли під-

¹⁾ Grünberg, I, стор. 286.

²⁾ Ів. Заневич, вказана праця (Житє і Слово I, 355).

³⁾ Klunker, II, 129.

даний з власної вини пропустив день роботи в тижни, мав його відробити в слідуючій тижни. Коли підданий мав панщини не більше як 52 дні в році, то пан не сьмів жадати від него більше як один день у тижни. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для него і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. и. Надто не повинен один підданий в році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, щоби переходили на роботу з одного фільварка на другий, але не надто далеко; та він не міг визичувати своїх підданих, щоби робили панщину кому иншому. Нічна варта при дворі мала бути вчислювана до панщини. Пан не міг силувати підданого, щоби окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обопільною згодою і з завідомленем окружної власти був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеві і попови, то обі разом не могли вносити більше як три дні в тижни. Пан не сьмів силувати підданого до жадних инших робіт ані данин по надті, які були приписані сим патентом, хоч би вони стояли в давнійших інвентарях. Пан ні за що в сьвітї не міг ділити підданських (рустикальних) ґрунтів ані розпоряджати ся ними, не міг силувати підданого до жадної роботи по над те, що приписано в патенті, навіть за заплавою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель, пан не міг уживати до своєї польової роботи; так само не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину ані за самовільно встановлену плату, але мусів їм платити відповідно до добровільної згоди. В кінці патент остро заборонює всякі звичаєві, в інвентарях не записані роботи та дачки, котрим пани і їх служба гнобили підданих — а є їх довжезний ряд (§§. 46—48). Ми назвемо тут лиш деякі з тих заборонених старопольських звичаїв: комірне — платив підданий за комірника, що жив у его хаті; сольове — платило ся панови від кожної топки купленої соли; чопове — платило ся від кожної бочки купленого пива чи горілки; міркове — платив підданий гайдукови, що перемірював збіже, яке підданий привіз панови яко чинш; вагове — підданий мусів у дворі важити свій тютюн

і овочі і давати з того панови десятину а гайдукови за вагу; торгове — платив підданий від кожної фіри, що їхала на торг зі збіжем, овочами, сіном, горшками і склом; виборове — платила громада панови за те, що вибирав для неї віта і присяжних; сьвяточне — дарунки для панських офіціалістів; гайдучне — датки для панської служби. Далі зніе патент примус горілчаній, т. зв. куницї, т. є. дарунок для пана за дозвіл підданому взяти слюб. В кінци остро заборонено панам, щоби розсуджуючи свари між підданими не сьміли накладати на них грошевих кар. Переступленє тих заказів називалося утиском або з латинська прегравацією і остатній параграф патенту постановляє, що котрий пан сего допустить ся, буде мусів повернути підданому его кривду подвійно або й потрійно.¹⁾

Перший раз тут від непамятних часів прийшло ся польським панам побачити границі своєї власти і порозуміти, що за переступленє тих границь по головці не поглядять. Перший раз посторонні очи заглянули так глибоко в їх „домашню справу“, т. є в їх відносини до підданого-хлібороба. Можна зрозуміти, що пани не дуже тому були раді.

Та цїсар Йосиф не зупиняв ся на половині дороги, а поступав чим раз далі. Швидко по виданю першого патенту настиг другий: 17 серпня 1786 р. вийшов надворний декрет про судівництво по селах, котрим доповнено давнійші патенти про сю справу з 1 вересня 1781 р. про поступуванє при спорах між підданими а дїдичем і з 24 червня 1784 р. про те, що судівництво для селян має бути безплатне.²⁾ В усіх тих патентах важне те одно, що селянинови дано можливість жалувати ся на кривди, хоч і утруднено йому сї жалоби дуже значно. За польських часів селянин не міг ніде жалувати ся, для него не було ні суду ні права. Друга важна річ отсих патентів була та, що в справах, що доторкали цїлої громади, закон позволяв селянам вибирати депутатів і давати їм повно-

¹⁾ Ostrow, 137—185; порівнай его-ж Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina, Wien 1842, I, 235—274.

²⁾ Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens 211—243.

мочіє до веденя громадського процесу; се були так звані пленіпотенти. В кінци третя важна річ була та, що хоч і полишено дідичеви право судити дрібніші справи своїх підданих, але рівночасно зажадано від него доказу, що зуміє судити по закону, зажадано невеличкого екзамену. Колиж дідич такого екзамену не здасть (ну, а котрий же дідич схотів би був тоді покрити себе вічним соромом і здати екзамен!), в такім разі він мусів держати і оплачувати екзаменованого судию, так званого юстиціарія або по просту мандатора. Такий мандатор був, як то кажуть, не рак і не риба, не державний урядник і не приватний урядник, а сего й того по троха. Держава екзаменувала його і признавала відповідним на уряд, а потім пускала: шукай собі місця, де хочеш. Пан приймав його, оплачував і міг відправити, та про те він за своє урядоване відповідав не перед паном, а перед урядом, і уряд міг також карати або зовсім усунути його. Як бачимо, становище мандатора було дуже трудне. Треба було догодити і пану і урядови, що тоді жили з собою як пес з котом. Не диво, що ті мандатори лишили по собі серед нашого народа дуже лиху память, хоча між ними були й щирі і розумні і на свій час поступові люди. Та не треба забувати, що через заведене мандаторів Йосиф II. зробив дуже важну щербу в давних панських привілеях: відібрав панам з рук судівництво над хлопом. І хоча закон наказував, що в разі кривди від пана або від его слуг селянини поперед усього мусить іти зо скаргою до того самого пана, а тільки тоді, коли би йому тут не зроблено справедливости, може удати ся до циркулярного уряду, то на ділі хлоп з усякою скаргою йшов насамперед не до пана, а до мандатора. Правда, мандатор аж надто часого готов був робити так, як того вимагала панська користь; але при тім він мусів оглядати ся на закон і на уряд далеко більше, ніж сам пан, бо знав, що панови уряд не швидко допече, а йому може дуже швидко доїхати кінця.

Та все те доси зроблене було тільки малим початком того, що думав зробити цїсар. Йому хотїло ся бачити Австрию державою одноцїльною, розумієть ся, німецькою, з однаковими всюди установами, під кермою неограниченої волі монарха; він був, як кажуть по книжному,

централіст і автократ. Він бачив добре, що шляхта в кождім краю має свої окремі спомини, окремі змаганя, покликається на окремі давні привілеї. Тільки селянство, поневолене, притиснене і кривджене — так думав цісар — має всюди однакові інтереси і може подати тривку підпору для его політичних змагань. Треба, значить, оперти ся на селянстві, допомогти йому до свобідного розвою і скріпленя, а задля сего вкоротити руки шляхті, а тоді й політичну ціль можна буде осягнути.

До сего вели по думці Йосифа II. дві дороги рівночасно: регуляція оподаткованя ґрунтів і регуляція відносин між панами і підданими.

Як перші виломи в старопольських порядках зробив австрійський уряд з чисто скарбових, податкових причин, так і тепер зміна податкових порядків мала служити основою дальших, безмірно важких перемін в цілім суспільнім порядку. Давний податок, званий контрибуцією, показав ся зовсім недостаточним; його стягали самі домінії, розуміється, кривдили при тім нераз підданих, а їх власні фасії були переважно фальшиві. І от цісар задумав замість контрибуції запровадити загальний податок ґрунтовий, котрий з додатком домового чиншу по містах мав бути одним безпосереднім податком в державі, „бо — писав цісар ще 1783 р. — земля, котру природа дала чоловікови для удержаня, є одиноким жерелом, з котрого все випливає і до котрого все назад вертається і котре по всі часи лишається тривке і незмінне.“ Ремесла і фабрики мали бути вільні від податку. Ґрунтовий податок мав опирати ся вже не на панських фасіях, але на докладнім помірі всего управного ґрунту і на пізнанню всіх доходів, які він дає. Патентом з 30 цвітня 1785 р. цісар установив по всіх краях комісії для dokonаня помірів і оцінок доходу. Щоби влекшити роботу, він велів не вдавати ся в обчислюване чистого доходу, але подати на разі тільки гуртовий (брутто) дохід з ґрунтів. Сей перший у Австрії катастральний помір тривав 4 роки і був уже скінчений в осени 1789 р. Хоч і який він був недокладний, а все таки виказав, що при дотеперішнім оподаткованю підданські ґрунти подані були більше-менше вірно, але своїх власних, домініяльних ґрунтів по всіх ав-

стрийських краях пани затаїли майже цілу третину.¹⁾

Від 1 падолиста 1789 р. вийшло в жите нове оподаткованє. Обчисливши весь виказаний гуртовий дохід з ґрунту цісар постановив так: ґрунт має служити хліборобови поперед усього до власного удержаня і людського житя; тільки з того, що лишить ся по над се, може брати одну часть держава, а одну дідич. Цісарський патент з 10 лютого 1789 р. поклав тут таку міру: з кождих 100 ринських гуртового доходу 70 повинно лишити ся селянинови на кошти власного удержаня і на господарство, 12²/₉ має брати держава яко рустикальний податок, а 17⁷/₉ має брати дідич яко вартість панщини і всіх підданських данин. Податки мав стягати не дідич, а війт і віддавати їх окружному поборцєви.²⁾

Нема що й казати, що ся Йосифінська „регуляція податкова“ викликала серед шляхти цілої Австрії величезну бурю. Тут уже було не до жартів! Цісар не обчищував уже панщизняне дерево з хробаків та гусїльниць, не відтинав сухі гильки та погані парости, а прикладав сокиру до самого кореня. Не досить, що оподаткованє рівномірно дотикало панів і підданих, але головна основа панського добробиту — панщина і хлопські данини — була страшенно вменшена. Доси пани в Галичині зовсім инакше міряли! На 100 ринських гуртового доходу з підданської землі вони лишали підданому на жите і господарство 20, а собі брали 80! Не о много ліпше було і по інших краях, так що Йосифінська регуляція податкова, ніби то не торкаючи основ панщизняного порядку, від разу зменшила її розмір на четверту чи навіть пята часть.

Та головна основа регуляційного патенту з д. 10 лютого 1789 р. йшла ще далеко дальше. Сей патент, то найважнійше, найсьмілійше, справді революційне діло Йосифа II.: ним знесено зовсім панщину. Обчисливши податкову повинність підданих на гроші, патент пише далі: „Гроші мають бути

¹⁾ Grünberg тамже I. стор. 315, 317, 338.

²⁾ Заневич, вказана праця (Жите і Слово IV, 399); Grünberg, вк. кн I. 322, 223.

на далі одинокою мірою і формою підданських повинностей. Панщизняна робота, осипи і данни натурою для найбільшої частини селянства, то є для всіх тих, що платять по над 2 ринські ґрунтового податку, мають бути скасовані і перемінені на грошеву данину. Тільки комірники і халушники, що платять менше як 2 ринські податку, лишають ся далі при панщині¹. Так само й ті чиншівники або панські слуги, що сиділи на панських (домініяльних) ґрунтах, не підпадали під приписи сего патенту. Хлопські (рустикальні) ґрунти мали на завсїгди бути різко відділені від панських і пан не сьмів ні в яким разі ані пяди рустикального ґрунту прилучити до свого.¹)

Тепер уже не самі пани, не самі висші урядники повстали против цїсаря; декуди силкували ся пани підбунтувати проти сего добродїйства навіть селян. Дурили селян, що цїсарський уряд зруйнує і повикидає їх з ґрунтів, бо буде жадати від них грошевих данин, а пани не дадуть їм ніякого зарібку. Та все те не було би ні на що придало ся, бо селяни добре розуміли свою користь. Але доля судила инакше. Ледво чотири місяці минуло по виданю сего патенту, а вже цїсар Йосиф II. умер. З ним умерли й его постанови, з ним на цїлих 50 літ завмерла й поправа хлопської долі.

Із діяльности Йосифа II. для добра галицького селянства зазначимо ще засноване громадських шпїхлїрів. Ще в р. 1782 якийсь урядник Юрій Косович подав цїсареві письмо, щоби ті кари, які наложено на панів за кривджене підданих, не давати підданним до рук, бо вони їх змарнують, але ужити їх на засноване громадських шпїхлїрів. Галицька губернія, у котрої цїсар запитав поради в сій справі, була сему противна, та цїсар декретом з 31 серпня 1782 р. наказав губернії ще раз застановити ся над сею справою.²)

Тимчасом сю справу порушено в 1783 р. на шляхотським становім соймі і з порученя сойму подав якийсь

¹) Grünberg, тамже I, 323—325.

²) Karl Prociński, Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindepfandfonds in Galizien, рукопис бібліот. Осолінських у Львові ч. 2866.

Ладомирський внесок на закладанє шпїхлїрів по селах для підмоги підданім в часї переднївку або голоду. І сим разом губернія силкувала ся бодай проволочки справу, бо від себе писала цїсареві, що се думка дуже добра, але з її виконанєм треба здержати ся аж до заведеня обіцяного ґрунтового податку. Цїсар в декретї з 11 марта 1784 р. нїби згодив ся з сим, але зараз же 1 червня 1784 р. написав постанову, щоби губернія приступила зараз до закладаня шпїхлїрів. Правда, закладанє не мало бути примусове; уряди повинні були починати з тих місцевостей, де вже були якісь фонди, а поперед усього з дїбр камеральних. Перші шпїхлїрі ще того-ж таки 1784 р. заложено в Дрогобичи і Самборі.

Немов прочуваючи, що єго великі пляни увільненя хлїборобського стану з тяжкої, вікової неволї не швидко вїдуть в житє. цїсар Йосиф розпорядженєм з 12 цвїтня 1787 р. наказав панам, що мусять в разї неврожаю, голоду або тяжкого переднївку ще й зі свого богу запомагати селян, і нїякі викрути не могли дїдича увільнити від сего обовязку, „котрий вони — по словам цїсаря — винні самим собі і своїм підданім“.¹⁾

Отсе в коротких словах показані найважнїйші постанови і працї сего великого і нещасливого цїсаря для влєкшеня долї підданих. У всїх тих працях він стояв сам, не знаходячи помочи ані співчутя нї між панамі, нї між урядниками. Противно, одні й другі робили, що могли, щоби знеохотити його, захитати в єго постановах. В книжках друкованих за границею австрійські шляхтичі і урядники називали цїсаря раз неуком то знов комунїстом і революционером, котрому забагло ся „всі гори порівнати“. Та Йосиф II. не дбав на се, йшов непохитно своєю дорогою, кермуючи ся двома провідними зорями, що сьвітили йому з молодости: розумом і любовю до людий. Не диво, що й наш народ доси не забув про него і оповїдає про єго розумне і чоловіколюбне поступуванє з підданими. Думаємо, що наше оповїданє про великі працї і постанови Йосифа II. не зменшить, а оживить память нашого народа про сего великого монарха.

¹⁾ Klunker II, 97.

IV. Тяжкі часи 1790 — 1835 рр.

Смерть Йосифа II. була великим нещастєм для Австрії, а особливо для підданого селянства.

Патент про знесенє панщини, виданий 10 лютого 1789 р. мав вийти в жите тільки від 1 падолиста 1790, та Йосиф не дожив того дня. Він умер 20 лютого 1790 року. Єго брат і наслідник Леопольд II., що доси жив у Італії, ще з Фльоренції, перед своїм приїздом до Відня казав оголосити для успокоєня затривожених шляхтичів, що відкличе Йосифові постанови і поверне назад такі порядки, які були за Марії Тереси¹⁾. Відітхнула шляхта бачучи, що новий монарх не хоче йти слідами свого покійного брата, і почала вже острити собі зуби не тільки на поворот того, що стратила під Йосифом, але на скріпленє і розширенє своєї власти.

Леопольд II. скоро прибав до Відня, велів зараз по всіх краях покликати шляхетські сойми, котрих Йосиф II. не слухав ніколи. Ті сойми мали висказати бажаня „країв“, повибирати депутації і прислати їх до Відня для спільної наради з цісарем. І хоч цісар виразно наказав, щоби сойми і депутації заняли ся тільки справою Йосифиньського ґрунтового податку і зміни панцизняних відносин, то шляхта на тім не стала, а висказала таку купу своїх сердечних бажань в усіх питаннях державного життя, що коли би цісар був захотів усе те сповнити, був би мусів переспати цілу Австрию що до одної цеголки і завернути історію в зад не о 40, але о 100 або й більше літ.

¹⁾ Grünberg, тамже I 348.

В панцизняних справах вони жаждали скасованя всіх Йосифових змін і регуляцій і задержаня панщини в такім розмірі, як була за Марії Тереси. Ніхто крім панів не сьмів би посідати млинів, броварів і шинків; панам мало бути вільно бити підданих буками як до вподоби, тільки число буків мало бути записане в протоколі; панам мало бути вільно викидати з ґрунту таких підданих, котрі на панське жаданє не захочуть викупити ся з панщини; ґрунти по безпотомних підданих мали переходити на власність панів, а не, як приписав був Йосиф, на власність держави; такси, які доси побирала держава при перенесеню підданської власности з батька на сина, гроші, які давала держава підданам за форшпани, такси за сьлюбні дозволи і ті, які побирано від підданих при увільненю з підданства (в разі переселеня до міста) — все те мали би побирати двори. Надто домагала ся шляхта, щоби циркулярні уряди на кожде жаданє дідича давали йому військову асистенцію для втихомирюваня і застрашуваня підданих і витисканя від них данин, а з другого боку, щоби ті самі циркулярні урядники менше опікували ся підданими, не їздили так часто по селах, не контролювали того, що робить ся по домініях, не ширили між хлопами невдоволеня, не намовляли їх до вношеня скарг, до бунтів та до „обридливої“ непокірности ¹⁾.

Сего новому цісареві було таки за богато. Він скасував остатний патент свого брата з 10 лютого 1789 р. і більше нічого. Веї інші жаданя шляхетних лицарів бука і нагайки він кинув під стіл. Тай той патент цісар скасував не радо; він бояв ся, що мужики почнуть бунтувати ся, особливо в крайнє більше развитих, як у Чехії та Мораві. Селянство справді починало декуди бурити ся і грозити, так що і панам зробило ся страшно і чеський сойм, домагаючи ся скасованя Йосифіньських установ, заявив виразно, що сам уложить і піддасть цісареві під розвагу ївїй власний, справедливійший плян переміни панщини ²⁾.

Цісар узяв їх за слово і в патенті з 9 мая 1790 р. висказав бажанє, щоби дідичі старали ся як найбільше

¹⁾ Grünberg, тамже I, 349—152.

²⁾ Grünberg, тамже I, 553.

підданих увільнювати від панщини за добровільним окупом. Та цісар не вірив шляхті і хоча в тім патенті запевнював її, що панщизняну роботу признає першим і головним обов'язком підданих, то рівночасно тайним циркуляром наказав урядам, щоби в кождім разі, скоро тільки піддані зажадають викупу панщини, уряд зараз переводив такий викуп навіть проти панської волі. Шляхта в крик! Почала нарікати на дволичне поступуване уряду. Уряд пробував зацитькувати її, але далі робив своє. А коли по деяких селах мужики починали бурити ся і шляхта зажадала против них війська, уцімнув її цісар делікатно, що „треба троха попустити хлопам, хоч би й з маленьким посьвяченем своїх інтересів, тим більше, що при теперішніх відносинах держава не може дати дідичам достаточної військової помочи.“ А 22 липня 1791 р. цісар виразно уцімнув чеський сойм, щоби вже раз предложив йому обіцяний перед роком плян викупу панщини.¹⁾

Розумієть ся, шляхта й не думала про такий плян і тільки просила цісаря, щоби не рушати більше тої дражливої і небезпечної справи, тим більше, що й так революційні думки ширять ся по краю і грозять усеу громадському порядку. Цісар Леопольд думав було взяти ся сам до сеї справи, та й його постигла передчасна смерть д. 28 лютого 1792 р. Єго наслідник Франц II. (пізнійше яко цісар австрійський Франц I.) не мав у собі навіть тільки поступового духа, що Леопольд. В найвищих віденьських урядах і в соймах тягли ся ще цілих 6 літ безхосенні балаканя про поправу долі підданих, аж поки й ті не скінчили ся виданем патенту з 1 вересня 1798 р., котрим позволяло ся викупуване панщини, але тільки за добровільною згодою дідича і підданого і за затвердженням циркулярного уряду. Се було остатнє слово австрійського панщизняного праводавства аж до самого 1846 року.²⁾

Від тепер настали тяжкі часи! Австрія зацутала ся в довголітні і кроваві війни з Францією, потерпіла страшенні страти людсьми і грішми, дійшла в 1811 р. до ве-

1) Grünberg, тамже I, стр. 354, 355.

2) Grünberg тамже I, стр. 356.

ликого банкрутства¹⁾ і довго ще потому не могла отямити ся. По упадку французького цїсаря Наполеона в 1815 р. Австрія приступила до так званого Св'ятого союзу держав, що мав головно на меті — здусити всякий свобідний рух, усяке самостійне народне жите в Європі. Розуміть ся, що про підношене селянства, про свободи для підданих тут не могло бути ані мови.

¹⁾ Adolf Beer, Die Finanzen Oesterreichs in XIX. Jahrhundert. Prag 1877, розд. 2. Das Staatsbankerott стр. 44—85. Ся справа у нас так мало звісна, що не від річи буде сказати про неї кілька слів. Паперові гроші заведено в Австрії у-перве за часів Марії Тереси, і то насамперед так зв. платні облігації по 25 і по 100 ринських, котрих в червцю 1761 р. видано на 7 мільонів а в маю 1762 р. ще на 3 мільони. Ті перші паперові гроші сплачено і скасовано вже 1766 р. Та ось патентом з 15 червця 1762 р. заведено властиві паперові монети, так звані банкотелї, немов би квіти на готовий грїш зложенїй у віденьським міським банку. Перший раз видано їх на 12 мільонів ринських паперами по 100, 50, 25, 10 і 5 р. і оголошено, що державні каси приймають половину всякої вплати тими паперами, а другу половину металевими грїшми. При посередних податках, акцизах, митах, цдах можна було тільки третию часть платити банкотеллями. Примусового курсу ті папери не мали, т. є. цїсарська каса не могла нікого силувати, щоби при виплаті брав банкотелї. Та про те вони йшли, нарід брав їх радо і були навіть такі роки, коли їх курс був крихітку (на 1—2⁰/₁₀) вищий від металевої монети. Та ось від 1771 р. уряд почав друкувати тіх паперів чим раз більше. Настала семилітня війна з Прусами, грїшних треба було багато, найбагатший край — Чехія — був дуже знищений війною. Під панованєм Йосифа II. показуєть ся в державнім бюджеті недобір. В 1784—1786 рр він виносив ще ледво по 4 мільони річно, в 1787—1790 уже пересїчно по 20 мільонів. Приходило ся рік річно видавати більше і більше паперових грїшій. При вступленю Йосифа II. на панованє всіх банкотелїв у обїгу було несповна 6,800 000; при его смерті звиш 28 мільонів. Інші державні довги зросли за той час майже о 121 мільонів р. Та ось за панованя Франца I. настали довголітні, нещасливі для Австрії війни з Французами. Банкотелїв видавано чим раз більше. Ще в роках 1793—1798 вони стояли в рівній цїні з металевою монетою, хоча замість 26,700.000 їх пущено в обїг 91,860 000 р., хоча державні довги з 390 мільонів зросли аж на 572 мільони; самого проценту від тих довгів треба було річно замість 16 аж 25 мільонів, а недобір у державнім бюджеті з 28,600.000 зміг ся на 56,666 000 р. На само військо видано в роках 1793—1798 звиш 534 мільони, то значить видавано пересїчно в році 89 міль., а всі державні доходи давали річно ледво 75 мільонів р., так що на саме військо треба було в тих роках видати о 83 мільони більше, ніж виносив увесь державний дохід. Не диво, що недобір за ті роки виріс до суми 357 мільонів.

Та далі прийшло далеко гірше. В 1799 р. видано нових банкотелїв майже на 148 мільонів. А що ще від 1791 р. каси враз не хотїли

Правда, більша часть Йосифових принципів лишила ся нескасована, але лишила ся на папері. Пани не дбали про них і поводили ся з підданими по старому, по старопольськи. Бачимо се найліпше з губерніяльного розпорядження з 2 січня 1802 р., в котрім виказано багато надужить панів над підданими, чи то таких, котрі вже давно, за Йосифа II. і нераз потому бували заборонювані (на

давати за них металевих грошей (бо не мали), то їх торгова ціна почала падати. Патентом з 15 мая 1800 р. заведено ще нові, дрібніші банкочетлі по 1 і 2 ринські і се ще погіршило справу, бо при кінці того року було вже в обігу 337,170.000 р. банкочетлів, а за 100 р. сріблом треба було дати 128 р. паперами. В роках 1803—1805 був спокій, то й відносини не погіршили ся значно, часть банкочетлів винято з обігу і спалено, але вже з початком 1805 р. їх було в обігу знов 337 мільонів р. Війну 1805 р. вела Австрія переважно за англійські гроші, та про те число банкочетлів зросло таки о 40 мільонів, а їх вартість надала все низше, так що в половині 1806 р. за 100 р. сріблом платили 160 р. банкочетлями. По скінченю війни почали ся в найвисших цісарських урядах горячі наради над направою лиха, та вони не довели ні до чого путнього. Деякі урядники радили по просту знизити вартість банкочетлів, як то кажуть, з іменної на торгову, се значить: хто доси мав банкочетлів на 160 р. іменної вартости, від тепер мав би силою цісарського розпорядження тільки 100. Цісар не пристав на се, бачучи в тім просте шахрайство, а згодив ся радше на заведенє деяких нових і підвисшенє старих податків. Та краї були виссані, податки впливали слабо, а потреби державні росли страшенно. Прийшли по війні нові втрати; з початком 1810 року було банкочетлів у обігу близько 900 мільонів, а за 100 р. сріблом треба було дати 400 р. паперами. І знов почали високі урядники піддавати цісареві думку — зменшити номінальну вартість тих паперів до торгової, то значить зайняти патентом, що від тепер 400 р. банкочетлями варті тільки 100 р., і викупити їх зараз по такій ціні за нові — також паперові гроші. Цісар Франц противив си сему, та в кінці мусів уступити. Д. 26 лютого 1810 р. видано цісарський патент, котрим установлено вартість 300 р. банкочетлями на 100 р. сріблом, подано, що всіх банкочетлів у обігу є 950 мільонів і запроваджено їх викуп новими — також паперовими гріншми, що звали ся по німецьки „Auslösungsscheine“, а у нас були названі по просту „шайніми“. Щоби не пускати металевих грошей із краю, заборонено привозити з заграниці каву, а властиво наложено високе цдо 60 р. на кожний сотнар, заборонено спроваджувати заграничні вина, закуповувано металеву монету на біржі. Та все се не помагало нічого. Щоби для „шайних“ паперів забезпечити ліпший курс, постановлено сконфіскувати церковні маєтки, позабирано з церков мало що не все срібло і золото, та тим понаесли ся головню жидівські гандлярі і спекулянти, а скарб дістав дуже маду запомогу. На державні потреби приходило ся видавати все нові банкочетлі; в половині 1810 р. було їх усіх на 1.049,502.000 р., а з сего 978 мільонів у обігу. Задумано продавати на ліцитації великі

приклад, щоби дідичі самовільно не ділили підданських ґрунтів і на однім „цїлім“ ґрунті не осаджували двох або більше підданих, щоби підданських ґрунтів не прилучували до своїх домінїяльних, щоби не силували підданих до більшої панщини по над ту, яка приписана в інвентарі, щоби в нових інвентарях не накладали на підданих більших тягарів, ніж були в старих, щоби не визичували своїх підданих на роботу нікому иншому), чи то нових, що були надуживанем виданих уже законів, н. пр. щоби дідичі не силували підданих до викупу панщини без відома окружної власти і то до викупу некористного для підданих, щоби запомогу дану підданому в часі голоду або переднівку не обраховували собі на роботу і не веліли її потому відробляти і так само щоби не казали собі відробляти „довгів за бортовані напитки“,

духовні добра, що були оцінені на 300 мільонів вартости, та духовні мали при цїсарськїм дворі сильних прихильників і не допустили до сего. Найвищі урядники гратили голову в тих вічних клопотах і бояли ся вибуху кровавої революції. Пробувано ще раз обтяжити людність і заведено новий так званий маєтковий податок (патент із 8 вересня 1811 р.), та й се не помагало. Вартість банкочетлів падала страшенно: в червцю 1810 р. за 100 р. сріблом платили 396, в липцю 406, в серпню 449, в вересню 490, в листопаді 961 р. банкочетлями. Уряд силкував ся запомогти лиху вибиваючи як найбільше дрібної мідяної монети, та проте лиху не вменшало ся. Всі купці, промисловці, рільники не мали силмоги сповнювати своїх грошевих зобовязань і 11 грудня 1810 р. мусїв уряд установити мораторію для всяких виплат, що мали бути доконані срібною чи золотою монетою. І се не помогло. В початку 1811 р. банкочетлів у обїгу було звиш 1060 мільонів р., а за 100 р. сріблом треба було дати 1200 р. паперами. Д. 20 лютого видано новий патент, котрим постановлено, що від тепер банкочетлі мають мати тільки п'яту часть тої вартости, яка написана на них; вони мають бути в обїгу тільки до 31 січня 1812 р. і повинні бути до того часу вимінані за нові „шайні“ банкноти по 500 за 100. Податки і всякі виплати можна сплачувати банкочетлями, але в скількості пять раз більшій (отже хто мав платити 20 р., мусїв дати 100 р. банкочетлями). Так само зменшено вартість дрібної монети: 30 кр. мідяків мали мати вартість 6 кр., 15-крейцарові — 3 кр. Проценти, які мав платити уряд від облігацій, зменшено на половину. Отсе було те памятне в історії австрійське державне банкрутство, котрого наслідки ми почуваємо ще й доси, бо позатягані тоді величезні довги ще й доси не сплачені, а хронічний недобір у державнім бюджеті ледво в остатніх роках, з крайним напруженем податкової сили всеї людности удало ся усунути, тай то, здасть ся, не на довго.

а властиво тої горівки, яку самі пани самовільно накидали підданам.¹⁾

В Йосифіньських приписах не було й мови про те, щоби пан мав право карати підданого на тілі. Тільки за Леопольда, циркуляром з 31 марта 1790 р. сказано було, що циркулярна власть в разі опору підданих супроти влади має право карати підданого буками. Аж патентом з 2 цвітня 1802 а потім з 3 серпня 1803 р. дозволено й дідичам карати підданих на тілі, але при тім наказано їм, щоби на кожду тілесну кару жадали дозволу з циркулу і надто постарали ся о свідощтво лікаря, що підданий є здоров і може присуджену йому кару витримати.²⁾ Та нема що й говорити про те, що ані за Йосифових часів ані пізнійше пани ані на хвилю не могли обійти ся без „букового закона“ і що про дозвіл власти, записуване розданих кіїв або лікарські свідощтва їм ніколи й не снгло ся. Правда, підданам надано за те патентом з 1806 р. право в разі побитя іти з скаргою не до пана, але просто до циркулу. Та що з того! Шляхта покликала ся на Йосифів придворний декрет з 20 падолиста 1781 р., в котрім нібито була встановлена кара 1 ринського від. валюти (40 кр.) за одного бука,³⁾ і в найгіршім разі платила т. зв. „прегравація“ т. є кару наложену за утисканє підданих, а підданих бида до схочу. Найбільша часть тих надужить не доходила до відомости уряду; наш селянин привик уже був до панських та економських буків так, як до щоденного хліба. Тільки при надзвичайних випадках йому удавало ся заносити скаргу і доходити свого права до тої міри, що дідича засуджували на кару за „прегравацію“ і на заплату мужикови за шкodu і за біль. А й тих надзвичайних випадків мусіло бути дуже багато коли до кінця 1829 року самих кар за кривдженє підданих набрало ся 84.818 ринських, а від-

¹⁾ І. Заневич, Заєсене панщини в Галичині, див. Жите і Слово IV, 276—280.

²⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina, Wien 1842, I, 292—293.

³⁾ Ів. Заневич наведена книжка а також Жите і Слово IV, 280.

плат пошкодованим 122.262 р., разом 264.073 ринських.¹⁾ А зваживши високу ціну грошей в тих часах ми мусимо сказати, що за яких 40 літ галицькі пани заплатили за bite і кривджене підданих, доказане їм урядово, свідками, більше як мільон ринських на наші гроші. Народолюбці були, нема що казати!

Та найбільшим нещастем, яке лишили ті часи в спадку потомкам, було заведене ґрунтового податку в 1821 році. Про зміну старого, недостаточного оподаткованя, при котрому весь тягар лягав на притиснених і без того підданих, а панські ґрунти були майже вільні від податку, говорено в Відні в найвисших урядових кругах ще від 1806 р. Ще в тім році велів цісар Франц вибрати окрему придворну комісію для регуляції податку і поручив їй виробити плян оподаткованя справедливий і одностайний для всіх країв австрійської держави. Та наради сеї комісії йшли дуже помалу раз через ненастанні війни, а по друге й через те, що її члени не могли погодити ся між собою. Ледво в 1813 році комісія згодила ся на те, що замість дотеперішньої контрибуції треба запровадити ґрунтовий податок, до котрого би належали: податок від ґрунтів, податок від панщини і податок від домів. Був тут хоч невеличкий, а все таки поступ, бо очевидно ходило вже о оподатковане не самих підданих, але також і панів та висшого духовенства. Але яким способом вимірювати сей податок, чи від чистого, чи від гуртового доходу, про се ще довгі літа раджено в комісії і тільки на засіданю 16 цвітня 1816 р. комісія згодила ся на заведене постійного катастру на взір того, який був заведений в Модиолані в Італії. Та се була дуже коштовна річ; вже тоді обчислено, що заведене такого катастру (т. є. поміру всіх ґрунтів і записаня їх у відповідні ґрунтові книги) коштувало би для цілої монархії звиш 10 мільонів ринських, а в касі державній в тих часах була величезна посуха. Для того розложено сю працю на 20 літ і цісар велів розпочати її в полудневих краях: Тиролю, Країні і Даль-

¹⁾ Karl Prociński, Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebarung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindepescher fonds in Galizien, рукопис бібл. Оссол. 2866.

мації. Галичина мусіла на такий катастер чекати ще цілих 30 літ!¹⁾

Та про те 1819 р. заведено в Галичині ґрунтовий податок, але на старих основах. Домінії мали подати самі податковим властям, який дохід приносять їх і підданські ґрунти. В поученю до податкових урядів наказано, що де буде поданий низший ґуртовий дохід, ніж за часів Йосифа, там треба вимірювати податок від того низшого доходу. З того вийшло таке, що пани подавали свій дохід з ґрунтів далеко низший як був справді і навіть як був перед 35 роками за часів Йосифа, далі повтягали і поподатковували яко панські богато ґрунтів рустикальних, особливо в Сяніцкім, Стрийськім, Станіславівськім і Коломийськім округах, а в кінці затаїли від оподаткованя більше як 1 мілїон своїх власних ґрунтів.²⁾ От тим то не диво, що ґрунтовий податок у Галичині від его настаня в р. 1819 був дуже малий і з року на рік усе зменшував ся. Коли в 1821—25 р. він виносив 3,800.000 р., то в роках 1826—1835 розписано вже лиш по 3,140.000 р., а в 1836—1848 лиш по 2,800.000 річно.³⁾

Та найгірше для наших селян в тій реґуляції було те, що пани повтягали богато рустикальних ґрунтів до своїх. Все те повписувано в нові інвентарі і в панську табулю. А що пізнійше, при скасованю панщини, власне ті інвентарі з 1819 року були прийняті за основу для означеня, котрі ґрунти мають належати до селян, а котрі до панів, то з сего вийшло страшенне нещасте для краю, вийшло більше як 32.000 так званих сервітутових процесів за ліси і пасовиска. Селяни покликали ся при тім звичайно на старші, Йосифінські інвентарі, де пустки, пізнійше зарослі лісами, і пасовиска були записані яко хлопські або громад-

¹⁾ А. Веер, Der Staatshaushalt Oesterreich-Ungarns seit 1868. Prag 1881, стр. 11—14.

²⁾ А. Веер, тамже 28—29.

³⁾ А. Веер, тамже 29 Варто заважити, що вже й перед тим східня Галичина була бідше обтяжена, ніж західня. Коло 1800 року увесь податок, який платили пани і піддані, т. зв. домінікальний і рустикальний, виносив у східній Галичині 1.145.000 р., а в західній тільки 972.000 р. див. А. Веер, Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrh. 9.

ські, а пани стояли на інвентарях з 1819 року — і вгравали справи і руйнували цілі села.

Зрештою на наслідки сеї нової установи не треба було чекати аж так довго. Вони дали себе почути зараз численними скаргами підданих на панів за те, що ті замінюють їм їх добрі ґрунти за свої неужитки або й зовсім відбирають їм ґрунти. Уряд мусів розпорядженнями з 26 мая 1825 і з 3 липня 1825 р. пригадувати панам давнійші приписи що до заміни і поділу підданських ґрунтів тай то з тим додатком, що доля підданих від часу переходу Галичини під Австрію і доси помимо всяких заборон супроти панських надужить майже зовсім не поліпшила ся ¹⁾. Зрештою закони наказували, що коли пан відобрав підданому не весь ґрунт, але тільки якусь частку, то в таким разі скарга мусіла йти не просто до циркулу, але на сам перед до того-ж самого пана. Сей припис певно не мусів заохочувати до скарг, але справи мусіли бути дуже погані, коли починаючи від 1819 року ми маємо досить часті відомости про бунти селян проти панів за відбирание ґрунтів. В 1819 р. був такий бунт у Волі Якубовій ²⁾, 1824 у Скільщині ³⁾, 1832 в Нагуєвичах ⁴⁾; певна річ, що відомостей про бунти можна би назбирати ще дуже багато.

Та далеко гіршим нещастєм ніж ті, будь що будь, рідкі забурення по громадах, було розбійництво, що власне від 1819 року почало знов сильно бушувати по краю. Розбійництво було з давен давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полекші ані справедливости, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів і хоч чув над собою в кожній хвили загрозу смерти, все таки рад був хоч під тою загрозою прожити

¹⁾ M. Dracki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze I, 280—283.

²⁾ Див. Житє і Слово I, 66—68.

³⁾ Тамже II, 428, а також К. Устїянович, Мєсть Верховиця, Львів 1879, стор. 84.

⁴⁾ Рукописний документ є в моїм посіданю. Не знати, до якого часу відносить ся той бунт у Підкамени, золочівського округу, який описує М. Кубракевич (M. Kubrakiewicz. Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d' Autriche. Paris 1846, стор. 96). „Із сто та-

свобідно, а надто ще мстити ся на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на ґрунті, не дивили ся тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в нім „вільного козака“, героя, завидували йому; хоч самі нераз мусіли від него терпіти, всеж таки готові були помагати йому, дати йому поживу і притулок, остерегти перед засідкою, порадити і дати вказівки до нападу на панський двір.

Певна річ, розбійництво було в нашім краю не тільки за польських часів, але і під Австрією від самого початку. Але за часів Йосифа II. воно значно ослабло, коли селяни відітхнули троха свободнійше. Потім настали довголітні тяжкі війни; по краю ходили війська, всіх сильних і здорових мужчин позабирано до війська, — про розбійників не чути. Аж коло 1820 року уряд почув ся занепокоєний цілою купою звісток про часті і зухвалі розбійницькі напади скрізь по краю. Мусіло щось попхати нарід до розпуки, і ми не помилимо ся, коли скажемо, що вчинило се не так загальне зuboжінє краю наслідком війн, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарі, відбиране підданих ґрунтів, лісів і пасовищ панами. В 1820 році видає уряд аж 4 закони проти розбійництва, наказує установлюване піших варт і стрілецьких відділів у горах, удержуване смолоскіпів для алярмованя людей по ночах, визначає надгороду 25 ринських за кожного спійманого розбійника. В 1822 р. визначено за спіймане цілої розбійницької шайки надгороду 50 дукатів; — видно, що напади не тільки не переставали, але робили ся чим раз докучливіші¹⁾.

Рік 1821 повинен лишити ся памятным для наших селян ще й тому, що в тім році цісарською постановою скасовано громадські шпихлірі, заведені ще Йосифом II. Нагромаджене в них збіжжє забрав уряд для війська, а належні за него гроші виплачено громадам — облігаціями. Капітали зібрані з кар за граблене підданих по

ник припадків — додає сей писатель, Поляк, — я описав лиш один, бо він відбув ся перед моїми очима“. Див Ів. Заневич, Літературні стремління гал. Русинів (Житє і Слово I, 361—362).

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze II, 840—844.

части також забрав уряд, а по часті мав з них повстати фонд для запомагання збіднілих підданих. Та вийшло щось инакше. Піддані навіть не понюхали сего фонду, що був властиво ціною їх крові і поту, заплаатою за перенесені ними побої та надроблені дні панщини. В 1841 році уряд дарував сей фонд панам на заложене банку для запомагання — дідичів, що потребували кредиту. Се був основний фонд, з якого повстало „Ziemiańskie Towarzystwo kredytowe“, котре істнує і розвиває ся ще й доси під назвою „Towarzystwo kredytowe ziemskie“, піддержуючи виключно дідичів своїм кредитом¹⁾.

¹⁾ К. Prociński, вказаний висше рукопис Оссол. 2866, а також Dr. Wład. Ostrożyński, Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. Lwów 1892, стор. 16, 17. Решта шпихлірового фонду, що була під зарядом виділу станового, випосыла тоді в капіталі і процентах 604.410 зр. монети конвенційної, тоб то коло 635.000 зр. віденської валюти.

V. Польські голоси про панщину 1831—1845 р.

В падолисті 1830 р. вибухло в Варшаві повстанє. Варшава, давна столиця польських королів, була тоді столицею на пів самостійного королівства, що звало ся Конгресовою Польшею і хоч належало до Росні, але протє мало свою конституцію, свій сойм, окреме міністерство, окремий скарб, окреме військо; російський цар був для тої Польщі королем, а замість него жив у Варшаві яко намістник брат царя Миколи, великий князь Константин, женатий з Полькою. Та Полякам не досить було сего. Вони раз у раз бажали відбудувати свою зовсім окрему польську державу, до котрої по їх думці мусіли належати також Литва і Україна. В тій цілі майже від самого встановленя Королівства, т. є. від 1815 року між польською шляхтою йшли шептані розмови, завязували ся таємні товариства, що ширили ся й по тих „забраних краях“, особливо по Україні. В самій Варшаві в 1829 році задумано було навіть убити царя Миколу з усім его двором відчас его коронації на польського короля. До вбійства не дійшло, та в рік пізніше горстка учеників військової школи розпочала повстанє, напавши вночі на палату, де жив намістник вел. кн. Константин. Тільки при помочи своєї жінки Константин виратував ся від нападу і від смерти, та до молодих кадетів пристали деякі війські, пристали варшавські міщани, далі вся польська, Константином вимуштрувана армія з 30.000 людей. Росиян вигнано не тільки з Варшави, але і з цілого Королівства ¹⁾. Польські шляхтичі на Литві і на Україні почали

¹⁾ Дивись про се М. Mochnacki, Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, trzecie wyd. Berlin 1863, т. I стр. 208—280 і т.

також рушати ся і робити повстаня ¹⁾. Та Росія незабаром вислала великі военні сили до Польщі, а повстанці тимчасом сварили ся між собою, скидали одних генералів, вибирали виших і хоча до них збігали ся чим раз більші купи людей, особливо молодіжи, також з Прус і з Галичини ²⁾, то все таки по 10 місяцях війни повстане упало, Варшаву взято штурмом, а повстанці або вигибли в війні, або дістали ся до неволі, або повиходили за границю, до Прус і до Австрії. Конгресова Польща утратила й ту решту самостійности, яку мала доси. Цар скасував польський сойм і польську конетитуцію, польських міністрів і польське військо — не говорячи вже про тяжкі кари, які впали на тих, що верховодили повстанем.

З тих польських повстанців, що перебігли до Галичини і тут зложили оруже, одна часть була арештована австрійським урядом і муєіла забирати ся далі за границю до Франції. Та дуже значна часть, може з 10.000 люда, лишила ся в краю ³⁾. Були се або родовиті Галичани, що по упадку повстаня сяк-так поперебирани повертали до дому і перед урядом навіть не признавали ся, що були в повстаню, або були й заграничні втікачі, котрим не хотіло ся йти в далеку чужину. Вони зви-

II, стор. 1—93 про тайні товариства, а особливо т. II, стор. 64—70 про змову на замордоване царя, т. II, стор. 99—146 про змову підхорунжих і вибух повстаня в ночі 29 падолиста 1830 і т. II, сторони 147—285 про розширене повстаня і відворот Росіян. Більше з военного погляду розповів історію сего повстаня Ludwik Mierosławski, *Historja powstania listopadowego*, сім томів і видане по смерті автора доповнене пз. *Bitwa warszawska*, Poznań 1887. З погляду польських консервативів оповів сю історію Barzykowski, *Pamiętnik o powstaniu polskiem w r. 1830—31*, Kraków 1885—88, 4 томи. Дуже важна книжка російського генерала Пузиревского „Польское возстаніе 1830—31 года, С. Петербургъ 1888“, написана на підставі актів російського генерального штабу. Крім сих головних писань про те повстане є велика сила споминів і поменших праць на ріжних мовах.

¹⁾ Дивись про се Feliks Wrotnowski, *Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831* opisane podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Lipsk 1875, стор. 77—286.

²⁾ Про участь Галичан в повстаню 1830—31 р. дивись крім припадних згадок в названих више книгах особливо *Zbiór pamiętników do historyi powstania 1830—31 r. Lwów 1878 r.*

³⁾ Про се дивись F. Wrotnowski, вказана книжка. сторона 319—322.

чайно з фальшивими пашпортами або й без пашпортів ховалися якийсь час по паньських дворах або й по хлопських хатах, а потім знаходили собі якесь місце чи то писаря, чи економа, горальника, мандатора то-що.

Але ті люди не думали сидіти тихо. Думки про відбудоване Польщі, про нові повстання не покидали їх. Що недавнє варшавське повстанє упало, сему по їх словам винні були дві річі: зрада маїнатів, котрі по просту запродали Москалям польську справу, і брак польського патріотизму серед маси польського народу, серед польського хлопства. З сеї науки треба було користати, і ось бувші повстанці — як ті, що лишилися в краю, так і ті, що були за границею — кинули ся з горячим запалом до роботи, щоби приготувати нове, вже чисто людове повстанє.

З разу вони думали, що досить буде кликнути до польського хлопа, показати йому образ будущої свободної Польщі, показати Москаля як ката, а хлоп повстане і вижене того ката з краю. З такими думками прїїхав з Парижа до Галичини бувший повстанець Залівський і, зібравши купку таких же повстанців, поділив їх на кілька горсток і рушив з ними до Росії бунтувати хлопів і шляхту¹⁾. Але хлоп не рушався на їх поклик, тим більше, що ті патріоти замість польського натрапили переважно на руського хлопа, до котрого навіть не вмїли заговорити зрозумілою для него мовою. „Партизанти“ — бо так називали себе ті смїлі вояки — по часті погибли в Росії, а по часті здужали втекти назад до Австрії, та тут австрійські урядники при помочи руських хлопів повиловлювали їх і позасажували до криміналу²⁾.

Переконавши ся, що підняти людове повстанє для відбудованя Польщі зовсім не так легко, як здавалося

¹⁾ Karol Borkowski, Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanckiej do Polski w roku 1833. Lipsk, 1862.

²⁾ Диви про се К. Borkowski, вказана книжка стор. 46—47; брошуру Cztery lata 1833, 34, 35 i 1836 w Galicyi austryackiej, przez jednego z więźniów. Bruksella 1838; Ів. Заневич, Знесене панщини в Галичині (Житє і Слово IV, 135).

зразу, почали польські патриоти думати над тим, яким би способом зробити се найлегше. Жиючи серед народа по селах і місточках вони бачили, як тяжко терпить хлоп від панщини. Значить — думали вони: пообіцяймо хлопови знесенє панщини, а він певно піде за нами. Так — говорили другі, — але куди піде? Були такі легкодухи, що не надумуючи ся відповідали на се питанє: піде проти Німця і проти Москаля. Але інші, розумнійші, закидали: а нуж він не піде проти Німця, а тільки проти шляхти? Що нам тоді за користь? І тут виходила сварка між польськими патриотами така сама, яка була вже і в Варшаві підчас повстаня. Незаможні, бідні, дрібні урядники, офіціялісти, писарі і горячийші студенти признавали себе демократами і говорили: ну і що-ж? Нехай іде й на шляхту. Не треба нам шляхти. В будущій свободній Польщі буде рівність і свобода, шляхти не буде. А тепер шляхта найліпше зробить, коли добровільно зрече ся своїх привілеїв, порівняє ся і побратає з людом, здобуде собі єго довіре. Се буде правдивий початок відбудованя Польщі.

Добре було голякам або загорілим головам говорити такі речі, але шляхті і маїнатам було зовсім не до того. Вони розуміли добре, що коли такі загорільці будуть верховодити в будущій Польщі, то для них ліпше не мати й зовсім ніякої Польщі. Для них ті демократи, то були червоні революціонери, комуністи, котрі бажали загарбати їх маєткя і поділити ся ними. Але з другого боку їм було ветидно признавати ся до того, що обіцяна демократична Польща без панщини і без бука їм властиво до хрину здада ся. Супроти тих повстанців вони вдавали з себе великих патриотів, підпирали їх грішми, давали їм притулок у своїх маєтках, нераз по просту зо страху перед їх пімстою. Та деякі шляхтичі, особливо молодші, приставали й самі до тих „демократів“, наражували ся на великі небезпечности, вступаючи до тайних товариств; але при тім усе якоеь так виходило, що вони гальмували роботу загорілих емігрантів, поки товариство не розпало ся. Від 1831 до 1840 року було у Львові пять чи шість таких таємних товариств. Молоді польські паничі збирали ся, радили, розмовляли про по-

требу піддвиження люду, писали відозви і програми; але на тім звичайно все й кінчило ся, поки в кінці про все не довідав ся уряд і не поарештував кількадесять тих молодих людей. Між ними були такі польські патріоти, як пізнійші міністри Грохольський і Земьялковський, такі як Смолька, що пізнійше були австрійськими гофратами та ексцеленціями. ¹⁾

Але ті молодші а горячі Поляки, що бідували по селах і місточках чи то на малих урядах чи в війську, думали инакше, бажали якогось діла, хотіли швидко і різкої переміни своєї і всенародньої долі. Небезпеки вони не бояли ся, бо що могли стратити? І от деякі з них кидають ся бунтувати жовнірів і кликати їх до повстаня. В тім дусі робили в Перемишлі Дмитрасинович, в Станіславіві Гудзяк. ²⁾ Та тут пожиток був невеликий, відкрите роботи дуже легке, а кара страшна. Тож більша часть патріотів кинула ся до роботи між мужиками. Почин вийшов із Самбора, де пробував практикантом при кримінальнім суді бувший повстанець Каспер Ценглевич. Він почав складати руські пісні, котрими мав закривати руських хлопів до повстаня за відбудоване Польщі, і позискав собі до помочи ще кількох молодих студентів, в тім числі також споляченого Русина Михайла Попеля. За прикладом Ценглевича Попель написав також руську пісню, що звала ся „Русин на празнику“. Молоді прихильники Ценглевича почали ходити поміж нарід і голосити йому свої думки. А щоби їм крім пісень дати ще сказівки для розмов з мужиками, Ценглевич написав також по руськи книжечку „Наука для вчителів руського народа“. Ті пісні Ценглевича і Попеля а також Ценглевичеву „Науку“ чи „Інструкцію“ переписувано дрібненьким письмом на маленьких карточках або виучувано

¹⁾ Про ті польські товариства в Галичині від самого 1831 р. дивись В. Янко, Wspomnienia в книжці Zbiór pamiętników do historyi powstania 1831 r.; М. Сала, Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846; Józefczyk, Wspomnienia z lat ubiegłych (Przegląd polski, Kraków, 1882) і рукописні епомини Генриха Боїданського (Оссол. рукопис 3486).

²⁾ М. Сала, Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846. Wien 1867. стор. 72, 91, 92.

на пам'ять і ширено по краю. Самих самбірських співаків швидко арештовано (1836 р.), але Ценглевичеві udało ся втекти з поліцейного арешту у Львові. Він утік на село, перебрався за хлопа і прожив до 1838 р. як ковальський челядник в Деревлянах, ширячи в вільних хвилях свою науку між селянами. Та в кінці уряд таки вислідив і арештував його. Засуджений на довголітню в'язницю він сидів у Куфштайні аж до 1848 року і вернув відтам горячим польським патриотом і завзятим противником Русів. ¹⁾

Які-ж думки проповідували руському селянинові Ценглевич, Попель і їх товариші? Вони тягли його до бунту, до кіє, до ножів і до пожегів. Вони малювали йому яркими фарбами його долю, котру зрештою той селянин ліпше знав, ніж вони. В Ценглевичевій пісні „Затужим“ читаємо:

Ой роле-ж бідна, кєрвавизно моя,
 Чому ти не моєю?
 Я тебе роблю, за тебе плачу,
 Не зову тя своєю.
 Панський лан що день, тебе що тиждень
 Гірким потом злваю;
 За тебе що рік, за тебе весь вік
 Як віл в ярмо впрегаю.
 За тебе мій отець, я ще молодець,
 За тебе сь ми мучили;
 За тебе мій дід, за тебе мій прадід
 Як воли все робили.
 І я тягну як віл, що но маю сил, —
 Ані тя відробити!
 І подушне даю і плачу що маю,
 Ані тя відкупити!
 Ой пане-ж мій, пане, коли-ж того стане,
 Колиж тому годі?
 Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,

¹⁾ Sala, вказана книжка 71 і 9; Ів. Зіневич, Знесені панщини (Житє і Слово IV, 137—152); Ів. Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди (Житє і Слово I, 378 — 402) а також IV, 194—201, де надрукована вірша Попеля, і IV, 324—337, де надрукована „Інструкція“ Ценглевича.

Пусти нас в свободі!
 Тверді каміні на зимної ріні
 Тай сльозами пітвіють;
 І скали тверді, і скали зимні
 Здроями ¹⁾ сльози ліють.
 А ти — то паня, чоловік як я,
 А ніщо тя не взрушит!
 Ти так матір мав, ти так груди ссав, —
 Сльоза тебе не скрушит.
 Піт ся виливає, тіло розпадає
 Аж до крови живої;
 Від нужди нашої, від муки гіркої
 Не змякнут груди твої. ²⁾

І в Попелевій пісні „Русин на празнику“ ми читаємо також дуже острі наріканя на панщину:

З давен давних во недолі
 І в нещастю Русин все;
 З давен давних во неволі
 Перед паном карку гне.
 Пани в пута нас вбивають
 І волочут у свих ніг,
 Пани в ярма нас впрігають,
 І прогнівав ся вже Біг...
 Відкиж панок має мати
 Чото право за собов:
 На панщину виганяти,
 Нашу пити, нашу кров?
 Як волами все орати
 Свої ниви і свій лан?
 Нас коль схоче і продати —
 Відки має тото пан?
 Чи він в той свѣт не приходит
 Слабій і смертельний враз?
 Чи він ту ся так не родит
 Голий як і кождий з нас? ³⁾

¹⁾ То-б то: потоками.

²⁾ Nowogocznik demokratyczny 1843, Paryż, 298; Жите і Слово I, 393 — 394

³⁾ Жите і Слово IV, 195 — 196.

Хто би думав, що ті революціонери будуть кликати руського хлопа против шляхти. Та де тобі! Вони кликали його против Німців! Після тої „науки“, яку вони голо-сили народови, всему винні Німці. Вони наложили на народ податки, женуть у рекрути, збогачують ся хлопською працею.

Ми ся цілий день мозолим,
 Ти податки від нас дреш.
 Аж як ми тя тут підголим,
 То плюгавий Німче вздреш.
 Не забереш нас в рекрути,
 Не поженеш в чужий край,
 Бо ми вмієм коси кути,
 Утікай же, утікай!
 Славянщина наша мати,
 А наш батько со небес,
 Всі Славяне суть нам брати,
 Тільки Німець то є пес і т. д.

В такім дусі співали руському народови Ценглевич та Попель. Коли повірити сим „демократам“ і „вчителям руського народа“, то властиво аж Німці запровадили в Галичині панщину, а давнійше, за польських часів, був для мужика правдивий рай. Щоби вернути той рай, руські хлопи повинні вирізати Німців; такими словами кінчить свою пісню Попель, так кінчить ся й Ценглевичева „Наука“. Очевидно, що руські селяни слухаючи такої науки, мусіли хіба реготати ся. Адже ще жило багато таких, що на власні очі бачили Польщу і зазнали її райських порядків; а всі інші знали се добре, що не Німці, не податки і не рекрутчина були їх найбільшим лихом, а шляхта, панщина і всі її несправедливости. От тим то й не диво, що всі ті кроваві поклики зовсім не трафили до душі руського селянина. Він і не думав рушити пальцем за відбудоване Польщі, не вірив обіцянкам химерних „паничів“, що самі Поляки дарують йому панщину, скоро тільки він вижене з краю Німців, але по давньому йшов до Німця урядника шукати опіки і справедливости проти брата Поляка, шляхтича чи навіть „демократа“.

Коло 1840 р. майже всі польські „неспокійні духи“ або повтікали з Галичини за границю, або були поарештовані. Почали ся процеси. В 1841 р. засуджено відразу 50 людей на смерть. В краю зробила ся тривога. Між засудженими було багато паничів з ліпших родин. Шляхетський сойм подав за ними просьбу до цісаря і цісар дарував їм кару. Та багато з тих увязнених позасаджувано на довгі літа до вязниці, інших позабирано до війська. В краю настав супокій. Але наслідки революційної роботи не пропали. Шляхта сама почула страх. Вона почала освоювати ся з думкою, що панщині вже не довго дихати, що се дуже небезпечний набуток; бо ануж хлоп захоче справді послухати шалених загорільців і отрясти ся з пут? Деякі під тим страхом почали навіть дораховувати ся до того, що властиво панщиняна робота є величезна страта часу і марноване робучих сил, що господарювати наємним робітником буде користнійше для самого пана, ніж господарювати силуваними руками. І ось від 1842 р. починають ся в галицьким соймі розмови про панщину: що з нею робити? чи знести, чи лишити? а коли знести, то яким способом і як? чи за викупом, чи без викупу, з ґрунтом, чи без ґрунту?

Наші шляхтичі, вчені і невчені, ще й доси з великими гордощами згадують про ті шляхетські сойми 1842—1845 років і про ті розмови, і голосять цілому євітови, що тодішня шляхта виявила найщирішу охоту знести панщину, але уряд на се не позволив. Що се шляхетне балаканє є цілковита брехня, се дуже докладно власними словами тодішніх соймових внесків і протоколів виказав Ів. Заневич (Остап Терлецький) у своїй цінній книжці про знесенє панщини. Ми тільки коротко переповімо тут зміст тодішніх внесків і сварок і надіємо ся, що вже й з того кожний побачить, яке право мають нинішні шляхтичі хвалити ся своїми великодушними предками.

З думкою про потребу якоїсь зміни підданських відносин вступив перший граф Красіцький, подаючи 2 цвітня 1842 р. до станового віділу письмо в тій справі.¹⁾ В тім обшир-

¹⁾ Відписи того письма чи „Меморіялу“ є між рукописами бібліотеки Оссолінських у Львові ч. 2843 і 2945.

нім письмі граф Красіцький говорить про всякі річи, та про знесене панщина не говорить ані слова. Найбільше йому заваждає те, що дідвч не може до вподоби розпоряджати рустикальним ґрунтом, не може лїнивого і непослушного мужика скинути з ґрунту, що власть не дає дідичам достаточної помочи для силуваня мужиків. Він домагає ся, щоби рустикальні ґрунти зробити власністю мужиків, завести для них ґрунтові книги, щоби мужик міг затыгати на ґрунт позички, щоби на той ґрунт була заїнтабульована також панщина і щоби за несплачений довг і за невідроблену панщину можна було хлопови зліцитувати ґрунт. Дідичі повинні бути звільнені від обовязку допомагати мужиків в разі бідности, голоду або нещастя, але повинні би допомагати селян тільки грошевими позичками, добре опроцентованими, тай ще з тою умовою, що за несплату тої позички дідич може зліцитувати хлопецький ґрунт. За всі ті добродійства дідич мав би задержати дотеперішню зверхність вад мужиком і мужик мав би робити дідичеві панщину доти, „доки весь нарід через дальшу фізичну і моральну осьвіту не дійде до того стану, що буде міг зовсім сплатити ся з обовязку, який тяжить на рустикальних ґрунтах. Тоді ті ґрунти зробились би вольними рустикальними ґрунтами, але і тоді ані ніколи не повинні одержати тих прав якими наділені ґрунти домінікальні.¹⁾

Не треба й доказувати, що сей теплий кожух не був шитий на селян і що пану графови ходило далеко більше о добро панів і о запевнене їм на віки вічні коли не самої панщини, то бодай усіх її користий, ніж о увільнене і піднесене селян. В становім виділі був тоді маршалком Тадей Василевский, чоловік чесний і осьвічений, приятель нашого поета Маркіяна Шашкевича. Прочитавши писане ґр. Красіцького він написав резолюцію, що хоч є там розумні гадки, але не подано нічого такого, що би можна взяти під нараду. ґр. Красіцький дуже сим образив ся і на приватній нараді шляхотській в домі Василевського підчас сойму 19 вересня 1842 ще раз відчи-

¹⁾ Ів. Запєвич, Знесене панщини в Галичині, а також Жите і Слово, IV, 288 — 293.

тав своє письмо всім. „Воно роздікавило зібраних,— хвалить ся гр. Красіцкый, сонних пробудило, мислячих задовольнило і всіх переконало, що швише чи пізнійше дотеперішні відносини мусять перемінити ся“. Постановлено порушити справу на будучім соймі, а до її порушення уповажено самого Василевського. ¹⁾

За рік, 18 вересня 1843 сойм зібрав ся і вечером того самого дня зійшло ся багато шляхтичів на приватну нараду в домі гр. Скарбка. Василевский виступив з проєктом знесеня панщини, та більшість шляхти закрячала його. Та не вже се правда? запитасте. Тоб то не те, що шляхта закрячала, але те, що шляхтич, хоч і освічений, радив скасувати панщину? Правда, та не ціла. Ось послушайте, що радив зробити Василевский!

Він дуже основно і розумно доказував нерозумність, несправедливість, шкідливість і небезпечність панщини. „Знести в нашім краю панщину добровільним способом, значить вернути краю супокій, зробити неможливими хлопські бунти“. Повинні се зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодити ся з народом; повинні се зробити швидко, бо ануж уряд схоче сам скасувати панщину з їх шкодою! Дідичі не повинні бояти ся деяких жертв, щоби тільки забезпечити собі будучину. Знесенє панщини повинно бути цілковите, не часткове, бо се би не успокоїло, але ще більше роздразнило селян“. ²⁾

Правда, як розумно, як сьміло, як чесно сказано! Але не бійте ся, се тільки половина думки Василевського, се тільки широкий і червоно помальований дах. А який будинок прикритий тим дахом? Читайте далі!

„Дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє за панщину, бо їх прав до побираня панщини ніхто не сьміє нарушити. Дарованє панщини без відплати навіть пошкодило би селянам, бо вони не вмїли би шанувати дарованого. Селянич повинен дістати право ужиткованя свого ґрунту, міг би його задовжувати, заставляти, виарендовувати, продавати, дарувати,—тільки не сьмів би ділити

¹⁾ Ів. Заневич, вказана книжка, а також Житє і Слово IV, 301—302.

²⁾ Ів. Заневич, тамже, також Житє і Слово IV, 385—393.

його. За те мав би після угоди з паном платити йому вічний чинш, котрий був би заінтабульований на ґрунті; в разі несплати чиншу міг би пан засеквеструвати або й зліцитувати хлопський ґрунт. Чинш мусіли би мужики платити грішми. Зрештою мусіло би бути дозволено їм цілковито викупити ся від чиншу; щоби достарчити на се мужикам капіталу, мусіло би заложити ся окреме кредитове товариство для селян. Очевидно, що до викупу доходили би насамперед заможнійші і статочнійші господарі. Само знесенє панщини і перехід на очвишоване треба би заводити не відразу в цілім краю, щоби, бори Боже, дідичі не потерпіли через те якої шкоди тай щоби мужики не дістали охвату; треба би розложити се на яких 20 літ, увільнюючи зразу найзаможнійших в громадї. Цілковитий викуп виносив би тільки, як сума річного чиншу помножена на 20. А річний чинш мусіли би виносити як раз стілько, скілько після урядового отаксованя і після інвентарів варта грішми панщина і всі данини, які тепер поносять піддані.

Прочитавши сей проект „посупового“ шляхтича одному тільки дивуєш ся: як міг він тут говорити про якусь жертву, котру буцім то мали понести шляхтичі для доведеня до „повної і щирої угоди з народом“. В часі, коли в повітрі пахло хлопськими розрухами, коли власні сини шляхтичів починали йти між селян і бунтувати їх против панщини, коли заа границі польські демократи і навіть вигнані магнати, як князь Чарторийський, накликували до знесеня панщини і до жертв для народа,—в таких часах жадати від хлопа вічного чиншу в такій самій вартости, як вартість его панцизняних тягарів і ще при тім говорити про якусь жертву, се було крайне заслїплене, щоби не казати бє з встидність.

А про те шляхтичам зібраним у ґр. Скарбка і сего було за багато і вони закричали Василевського! Вони почували, що Василевський справедливо осуджує панщину, та їх мізки не могли освоїти ся з думкою, щоби шляхтич міг жити без неї. І ось по бурливій нараді Василевського склонено до того, що він сховав свій внесок до кишені, а на соймовім засіданю 22 вересня 1843 р. поставив ось який внесок:

„Зібрані Стани просять Его цїсарсько-королївське Величство, щоби зволив ласкаво дозволити на будучім соймї вибрати зпоміж его членів комісію, котра би застановила ся над взаїмними відносинами властителїв матностей і мужиків в сїм краю, зїбрала потрібні відомости і заняла ся уложенем пляну вигіднійшої для обох сторїн регуляції тих відносин задля піднесеня добробиту властителїв і мужиків, а тим самим цїлого краю. Сей плян має бути в термінї визначенім соймом при іменованю комісії підданий під розвагу соймового зібраня“.¹⁾

Як бачимо, про знесенє панщини, навіть про її заміну на вічний чинш і взагалї про яку будь виразну зміну тут нема ані мови. Вибрати комісію, застановляти ся, збирати відомости, радити і писати протоколи, — се така худа кухня, з якої ще ніхто ніколи не був ситий — окрім тих, що радять і пишуть. Внесок Василевського нікого ні до чого не обовязував, а шляхтї виразно обіцявав, що має на метї поперед усього поправу її відносин, а аж на другім місці поправу долї підданих. Та дарма! В соймї знайшло ся ще 15 шляхтичів запеків, котрим і того пуетїсїнького внеску було за багато, котрі волїли-б були, щоби про панщину і про хлопів в соймї зовсім не згадувати. Певно бояли ся, що хлопсьька справа така як смола: тільки доторкни ся її, то зараз до пальців липне і почне тягти ся та мотати ся без кінця. Мали небораки повну рацию! Та що-ж, не їх уже сила була спинити віз в розгонї. Більшість 86. голосів ухвалила внесок Василевського.

Пожитку з того не було ніякого Цїсар не затвердив того внеску, бо, як сказано в рескрипті з 9 липня 1844 р., „вибір комісії, про котру не знати, ані щоб, ані як має робити, цїсар не вважає відповідним“. Проте соймови полишено до волї займатися далї сею справою і поставити виразнійший внесок“²⁾.

Ся цїсарська заява приперла шляхту до стїни. Давайте, панове, щось виразнійше! Але що? Знесенє панщини? Замїну її на вічний чинш? Про се шляхта не

¹⁾ Ів. Заневич, названа книжка а також Житє і Слово IV, 429.

²⁾ Ів. Заневич, тамже а також Житє і Слово IV, 432—433.

хотіла й слухати. І ось Василевский на соймовім засіданню 19 вересня 1844 року поставив другий внесок, котрий тут знов подаємо дословно :

„Стани щиро бажають поліпшити долю найпожиточнійшої і найчисленнійшої веретви людности і разом з тим піднести промисел і добробит цілого краю; та не можуть в часі короткої соймової сесії поставити без попереднього приготування якесь виразне внесене про таку важну і обширну справу, а то тим більше, що предкладаючи в сій справі якісь загально-обовязкові постанови, треба мати на оці не лише природу відносин обох сторін, але також положене, якість землі, степень освіти народа, а всі ті обставини в різних сторонах краю дуже неоднакові. Щоби пізнати всі ті подрібности і застановити ся над ними докладно, постановили Стани вибрати зпоміж себе знаючих людей, що живуть в різних сторонах краю, щоби збирали і прислали відомости, що мають послужити підставою при будучім уложеню і нарадах над внесками“¹⁾.

Над сим внеском радив сойм два дни. В кінці д. 20 вересня ухвалено просити цісаря, щоби дозволив вибрати комісію, котра-б мала застановити ся над заведенем книг ґрунтових для селянських ґрунтів, далі над наданем селянам пожиткової власности рустикальних ґрунтів і в кінці над регуляцією сервітутів і спільних посідань. Про ті питання мала комісія випрацювати докладні пляни і предложити їх соймови; та при тім додано виразно, що вона має „оминати всякі невчасні питання і занятися тільки означенем найпильніших потреб, котрих заспокоєне не нарушило би нічєї власности ані свободи, а рівночасно могло би зблизити наших селян до цвітучого положеня“²⁾. Значить, комісія мала, борони Господи, не порушувати „невчасної“ справи знесеня панщини, мала „не нарушувати“ панської „власности“, а при тім знайти спосіб уцасливлення селян — певне після рецепти: мий мене, не мочи мене!

¹⁾ Ів. Заневич, тамже і Жите і Слово IV, 434.

²⁾ Ів. Заневич, тамже, а також Жите і Слово IV, 436.

Д. 11 марта 1845 р. прийшла цісарська відповідь на сей внесок. Цісар дозволив на вибір комісії, що мала заняти ся приготовляючими роботами для урегулювання пожиткової власности. Се була чиста формальність, що не вела зовсім до знесеня панщини, та про те шляхта знов переполошила ся і треба було окремими п'єсьмами поучати її, що даючи мужикам пожиткову власність вона сама нічого не тратить. Зрештою від вибору комісії для приготовань до самої пожиткової власности було ще дуже далеко. Справа могла була таким способом протягти ся ще й 10 літ, як би грізна постава селянства, особливо в західній Галичині, і живі розмови шляхти по всім краю про близьке нове повстанє не були понхнули її наперед. І от у осени 1845 р. становий сойм не тільки зараз вибрав призволену комісію, але великою більшістю 116 голосів против 10 ухвалив ось який внесок Маврикія Країнського:

„Просити Найяснійшого Монарха, щоби на підставі найвисшої ухвали з д. 11 марта 1845 р. зволив приказати становій комісії, вибраній задля приготовляючих нарад над признанєм мужикам пожиткової власности ґрунтів і над заведенєм ґрунтових книг, щоби з причини обосторонньої недогідности, що впливає з теперішних підданських відносин задля сполучених з посіданєм ґрунту особистих і інших інвентарських повинностей і тягарів наложених на домінії, застановила ся над способами, як би можна ті підданські повинности перемінити на осипи в збіжу або на чинші в готових грошех, або довести до їх цілковитого викупу і усунути перешкоди, які ставить тим переминам теперішнє законодавство, дальше, які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, щоби досягнути відповіднє заокругленє і упорядкованє посідастей як двірських так і мужицьких, розділ спільних ґрунтів і знесенє шкідливих служебностей“¹⁾.

Отсе та одинока ухвала галицького шляхотського сойму, де згадуєть ся про знесенє панщини. Та чи мають нинішні шляхтичі так дуже що нею гордити ся? Не забуваймо, що вона була ухвалена, так

¹⁾ Ів. Заневич, тамже а також Жите і Слово IV, 452.

сказати, остатнього дня перед задуманим новим повстанням, що мало бути звернене сим разом не против „Москала“, а головою против „Німця“, тоб то против Австрії і Прус. Не забуваймо, що вже тоді мужики зачинали чим раз грізнійше виступати проти шляхти, турбувати по дорогах проїжджих панів, а революційні висланці з Франції бігали по краю і кликали до бунту. Пани чули, що на панщині можна дуже попекти ся і забажали раптом її позбути ся. Але ще й тепер вони не думали ні про яку жертву для селян. Ще й тепер надіяли ся зацитькати справу ніби то сьмілою, а на правду дуже замотаною і загальною ухвалою, коли тимчасом кождий з них, без жадної ухвали, у себе дома міг цілу справу любієінько полагодити далеко швидше і користнійше і для селян і навіть — як показали пізнійші події — для себе самого.

Та ба! На стілько доброї і сильної волі ні у кого з тодішньої шляхти не було, а їх шумна ухвала з 1845 р. не дочекала ся вже ніякої цісарської відповіді. Роз'їжджаючи ся з соймового засідання пани шляхтичі, горді на свою ухвалу, певно й не думали, що се було остатнє засіданє станового сойму і що резолюцію на їх ухвалу дасть їм не цісар, а хлопські, мазурські сокири та ціпи. Мали можливість показати свою добру волю, та проспали нагоду. Тепер було вже за пізно!

VI. Різня 1846 р. і регуляція панщини.

По великих арештованях польських революціонерів у Галичині, по процесах і засудах, котрі цісар д. 1 січня 1845 р. злагодив, дарувавши жите 50 засудженим на смерть, а надто 40 із них і всяку дальшу кару, здавало ся, що якийсь час був спокій у Галичині. Та се була тільки коротка хвиля. В тім самім 1845 році постановили польські емігранти, що жили у Франції, зробити в 1846 р. велике повстанє в Польщі. Воно мало розпочати ся в Галичині і в Познанщині, отже обернути ся поперед усього проти Австрії і Прус, а тільки поборовши тих двох противників мало звернути ся против Росії. Готового польського війська, такого як в 1830 р., котре-б можна було попровадити до повстаня, тепер не було; тож комендант нового повстаня, генерал Людвік Мерославський, уложив ось який плян. Повстанє мало розпочати ся по селах. Дідичі повинні були узброїти свою рідню і свою прислугу а по змозі також своїх селян, котрих мали позискати для повстаня обіцянкою знесеня панщини. З тими уоруженими купами мали в означений день зібратися в повітовім містї, оданувати там урядові будинки, каси, магазини а особливо поперед усього військові коменди і склади оружя та амуніції. Тоді треба було покликати до оружя міщан і решту людности і з тими силами наперги на столицю краю і захопити в свої руки всі краєві власти і каси. ¹⁾

¹⁾ Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, стор. 171—174.

На папері сей плян виглядав дуже гарно, але для кожного незасліпленого і знайомого з краєвими відносинами в Галичині він мусів видати ся не видумкою розумного чоловіка, але хиба вибриком фантазії божевільного. Треба було не знати краю ані людей, щоби хоч на одну хвилину подумати, що мужик, руський чи польський, битий і гноблений доси шляхтою, на саму голословну обіцянку полекші повірить тій шляхті і піде з нею проливати свою кров за відбудоване Польщі, піде бити того Німця, в котрім доси привик був бачити свого озикуна, свій захист против шляхетської самоволі.

Та хоч і який безглуздий був плян Мерославського, горячі польські патриоти, особливо молоді паничі, повірили в его можливість і кинули ся горячо підготовлювати край до повстаня. Горячійші почали завчасу підмовляти селян, особливо по деяких округах західної Галичини, та тим осягли лиш одно: між селянством шибнула поголоска, що за рік прийдуть „Поляки“ і будуть різати хлопів. Люди стрівожили ся і декуди н. пр в селі Косіна, почали озброювати ся в ціпи і в коси і збирати ся в купи для оборони проти нападу. Розуміє ся, що й перед властями хлопці не тайли ся з тим, що знали, і вже від марта 1845 р. почали ся нові арештованя.¹⁾

Та польські патриоти не тратили надії. З Франції прислано літом 1845 р. емісаря (висланця) Теофіля Вішньовського, а незабаром потім появил ся в західних округах другий польський емісар Едвард Дембовський. Ті два мужі мали приготовлювати повстанє один в східній, а другий в західній часті краю. Вішньовський завязав таємний революційний комітет у Львові, а Дембовський в Тарнові. Потім оба почали обходити села, перебираючи ся раз за панських льокаїв то знов за хлопів, жидів, дротарів або урядників, криючи ся по дворах, пасіках або й по хлопських хатах і всюди завязуючи менші комітети, втягаючи людей до оружного виступленя або збираючи грошеві датки. Шляхта, котра молодша, радо йшла за їх покликком; особливо горячо заняли ся повстанєм молоді графи Вєсьоловські коло Тарнова. Та-

¹⁾ Sala, тамже, стор. 124—127.

кож багато панських урядників, лісничих, економів, мандаторів і латвійських ксьондзів приступало до змови. За те багатші пани, магнати, не радо дивили ся на ті приготования. Вони бачили, що з сеї муки не буде хліба, бо-яли ся втягання хлопів до руху, а декотрі прямо ворожили, що хлопи замість на Німців готові кинути ся на польських патріотів.

І от деякі пани, бачучи, що не можуть запобігти бурі, виїжджали за границю, а інші удавали ся до уряду доносячи йому що знали про приготования і просячи, щоби арештовано загорільців.¹⁾ Та уряд не дуже квапив ся чи то не маючи в руках певних доказів, чи може з яких інших причин. Польські патріоти пізнійше голосили всему світу, що се чинено навмисне, що уряд тоді вже підготовлював різню шляхти і хотів в хвилі вибуху повстаня пустити на шляхту під'юджених хлопів, утопити польську державну мрію в крові польської шляхти. Розуміє ся, сему тяжко повірити. Уряд справді не знав, що йому робити і аж в остатній хвилі отямив ся, коли вже годі було змінити те, що стало ся й без его волі.

Речинець повстаня визначено на 18 лютого 1846 р. Та сей день став ся початком страшної гайдамаччини, що розпочавши ся коло Тарнова розширила ся по всій західній Галичині. Уоружені шляхтичі, економи, лісничі і інші охотники почали збирати ся по дворах. Декуди покликано селян і підговорювано їх до революції; та ті відповідали всюди погрозами і заявами вірности цісареві. Тоді шляхтичі самі вирушали в дорогу до умовлених місць. Та декуди вже того дня прийшло до бійки: селяни не хотіли пускати своїх панів або грозили арештувати, а пани відповідали на се вистрілами. Тоді селяни, бачучи що не жарт, кидали ся на панів, били їх страшенно і побитих або ледво живих везли до міста. Селянські варти порозставляювані по всіх дорогах переймали повстанців, вязали їх і відбирали їм оружє. А коли роз-

¹⁾ Fr. hr. Wiesiołowski, Pamiętnik z r. 1845 — 1846. Lwów, 1868, а також рукописний „Głos w tece obywatela galicyjskiego zamaryły z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się stanów prowincyi na zwyczajny sejm postulatowy 1846 roku“, рукопис в моім посіданю.

ширила ся відомість про те, що в містечку Пільзні повстанці попередньої ночі напали на дім бурмістра Маркля, витягли його з ліжка і вбили серед подвіря, то лютість народу вибухла страшеним пожаром. Мазури не тільки били і мордували тих повстанців, що поарештували по дорогах, але купами кинули ся нападати на двори, нищити, грабувати і мордувати всіх мужчин від малого до великого, иноді завдаючи їм страшенні муки.¹⁾

В східній Галичині було тимчасом тихо. Тільки в одній Горожані коло Комарна пробував тамошний мандатор Чаплицький покликати руських мужиків до повстання, та мужики зажадали від него і від его узброєних товаришів, щоби піддали ся. Прийшло до бійки, в котрій повстанці забили чотирьох мужиків, а ті доведені до лютої смерті вбили п'ятерох повстанців, на смерть, а решту повязали і відставили до Львова.²⁾ І в інших місцях східної Галичини пробували повстанці підбурити народ, та нігде їм не удало ся. В Нараєві зібрало ся коло 60 повстанців і вони виконали справді одинокий в тій цілій революції напад на військовою коенду в тім містечку, вбили двох гузарів а решту змусили вернути до Бережан, та бачучи свої сили за слабі для нападу на Бережани, розбігли ся по домах.³⁾

Ми тільки коротко згадали про події „кровоавого пуцання“ 1846 року, хотя про них можна би написати цілу

¹⁾ Про мазурську різню 1846 р. написано дуже багато книжок по части в обороні повстанців, по части в обороні австрійського уряду. Найважніші з них: цитована вже книжка Салі „Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846“, написана на основі урядових актів, далі „Memoiren und Actenstücke aus Galizien im Jahre 1846, gesammelt vom einem Mähren“ — видана членом станового відділу М. Країнським в Липську 1847 р.; Tessarczyk, Rzeż galicyjska, Kraków 1848; Starost, Polnische Bestrebungen im Jahre 1846; Drdacki v. Ostrow, Der Bauernkrieg in Galizien 1846; L. Chodźko, Les massacres de Galicie 1846. В 1896 р., в пятьдесяті роковини різні, вийшло кілька польських книжок про ті події; з них найважніші Dr. Ostaszewski-Barański, Krwawy rok (1846), St. Schnür-Pepłowski, Krwawy rok i jego „Życie za wolność“, житєписи Т. Вішньовського і Капуцинівського, повішених у Львові за уділ в тих подіях.

²⁾ Про се див. Sala, вказана книжка, стор. 230—233, а також Więzień stanu (Wł. Czaplійki), Rzeż w Horozanie, Lwów, 1872.

³⁾ Sala, тамже, стор. 233—236.

книжку. Та не тут місце на таке оповідане. Для нас важно пізнати наслідки, які мала різня 1846 року на дальший розвій панщизняної справи не тільки в нашім краю, але і в цілій Австрії. А наслідки ті були дуже великі.

Мазурська різня була мов гарматний вистріл серед глибокої нічної тишини. Всі сполошили ся: і уряд і шляхта і навіть селяни побачили, що панщизняному порядкув приходить кінець, що далі так довго не може бути. Серед мужиків уже тоді була розширена поголоска, що панщині кінець і що цісар роздасть селянам усї панські землі.¹⁾ Розумієть ся, що коли по великоєну розрухів уряд знов наказав мужикам робити панщину, повстав дєкуди, особливо в тарнівськім окрузі, опір супроти сєго і треба було аж військової сили, щоби присилувати на рід до послуху ненавненим панам. „Для цісаря ми готові робити, заявляли селяни, але для панів не будемо, хоч би нам прийшло ся всім наложити головами“.²⁾

Та про те уряд і сам не вірив, щоб можна було таким силуваннєм конем довго робити. Найстарший цісарський міністер Меттерніх зараз по різні переняв ся думкою, що коли не в цілій Австрії, то бодай на разі в Галичині треба швидко і рішучо взяти ся до переміни громадських порядків. Він хотів надати селянським ґрунтам вільну пожаткову власність, перемінити панщизняну роботизну на умірковане очиншованє, знести правну різницю між підданими і панами, відібрати панам право суду над мужиками і позаводити цісарські суди першої інстанції, завести державну поліцію і жандармерию по цілім краю. Меттерніх знав, що таким великим змінам спротивлять ся не тільки шляхтичі всіх країв, але й інші міністри в Відні, а в Галичині спротивить ся їм особливо губернатор архикнязь Фердінанд д'Есте; і для того прирадив цісарєви відкликати Фердінанда з губернаторства, а на єго місце шєлати моравьєко-шлєського губернатора графа Рудольфа Стадіона яко тимчасового

¹⁾ Sala, тамже, стор. 315.

²⁾ Sala, тамже, стор. 314.

придворного комісара „для тривкого успокоєня зарівно дідичів як і підданих“¹⁾).

Та для такого тривкого успокоєня Стадіон не зробив нічого ісінько. Правда, его приїзд до Галичини попередили цісарські патенти з 9 марта і 13 цвітня 1846 р., котрими скасовано обовязок підданих до безплатного їздження в далекі фірманки з панським добром, скасовано далі обовязок підданих вносити всяку скаргу на сам перед до домінії а тільки в разі її неполагодження тут обертати ся до царкулу і позволено їм в кожній справі просто обертати ся до цісарської власти, а надто поручено галицькій губернії застановити ся над цілковитим скасованем панського судівництва і мандаторів і над переміною панщини на очиншоване²⁾. Але ті патенти не задовольнили ані підданих ані панів. Для підданих се ще зовсім не буда давно ожидана воля; пани бачили в тих урядових уступках мужикам урядову заплату за різню. Та коли уряд силкував ся по своєму залагодити болячу і пекучу рану, шляхта почала сьмілійше підносити голову. В червці 1846 р. з'їхало ся 107 дідичів до Львова, щоби особисто удати ся до ір. Стадіона і протестувати проти вмішуваня уряду в відносини між дідичами і підданими. Розуміючи, на що заносять ся, Стадіон що духу виїхав до Відня. Не заставши його дома дідичі уложили пропамятне письмо, підписали його всі і післала до Відня Стадіонові з просьбою, щоби він зложив висказані в нїм жаданя у стїп цісарського трону. Чого ж домагали ся ті шляхетні панове?

Пригадавши страшні події з лютого і становище деяких цісарських урядників, котрі буцімто самі найгірше бунтують мужиків, зойкають панове в тяжкій роспуці: „І чого-ж хочуть від нас ті урядники? Чи хочуть так сприкрити нам панщину, щоби ми самі просили о її скасоване?“ Очевидно се видавало ся панам дідичам найбільшим нещастем, до якого могли-б їх довести неприхильні їм урядники.

¹⁾ Sala, тамже, стор. 324—329.

²⁾ Sala, тамже, стор. 326.

„Становий сойм — пишуть вони далі — давно зрозумів, що всі теперішні відносини не дадуть удержати ся і нераз (!) домагав ся зміни. Так, усі ми давно вважали потрібною зміну, котра би зробила кінець страшенному марнованю часу і робучих сил, яке йде тепер на шкоду обох сторін. Сойм домагав ся усталеня прав мужика, але без нарушеня прав дідича; уґрунтованя добробиту хлопа, але без нашої руїни, і ограниченя самоволі урядників, якої ми тепер зазнали в найбільшій мірі. По остатних подіях ми вважаємо таку зміну кінечною і вона мусить прийти зараз, бо дотеперішні відносини не дадуть вже на довший час повернути ся“.

Як бачимо, шляхетні панове сьміло і рішучо домагали ся такої зміни, щоб і вовк був ситий і коза ціла. „Та ми хочемо — писали вони далі — щоби та зміна була зроблена при нашій участі, бож тут має рішати ся про нашу приватну власність. Задля сеї зміни ми принесемо жертви, великі жертви, але хочемо принести їх самі, а не хочемо, щоби нам накидувано їх без права і без справедливости“.

Далі пригадують дідичі, що 1845 р. вибрана становим соймом з цісарського дозволу комісія мала застановити ся над доконанем потрібних змін, і жадають, щоби ся комісія як найшвидше була введена в жите і заняла ся своєю працею. А поки ся комісія не випрацює докладного пляну змін, жертволюбні дідичі жадають і домагають ся, „щоби дотеперішній, законами усьвячений стан був піддержаний і щоби селян змушено до точного сповнюваня їх обовязків“.

„А як би — читаємо далі в тім знаменитім поданю — коли небудь могла бути мова про заміну теперішньої мужицької роботизни та осипів чи то на грошеве очиншоване, чи на цілковитий викуп, то в усякім разі самі мужики мусять понести кошти тої переміни. А перед тим мусять бути мужикам вияснено, що дідичі мають несумнівне право до тих перемінених чи викуплених панщизняних повинностей, мусять бути викорінена та хибна думка, немов би мужик міг без жадної відплати і без жадних данин задержати в своїх руках той ґрунт, який посідає тепер. На се за мало військових

екзекуцій, котрі би треба раз у раз держати по всіх селах, за мало тисячів палок на непокірних. Найліпший спосіб був би такий, щоби „в разі несповнюваня панщизняних повинностей дідич міг непокірного підданого зараз вигнати з ґрунту“. Очевидно дідичам дуже усьміхало ся забирає хлопських ґрунтів! Чуючи, що панщина не нині то завтра мусить бути знесена, вони раді були загарбати в свої руки як найбільше землі, пустити на волю як найбільше мужиків зовсім голих і безземельних, знаючи добре, що тоді і без панщини будуть мати дешевих і покірних робітників.

В додатку дідичі жадали від гр. Стадіона, щоби поусував і покарав не тільки тих урядників, що буцім то заохочували мужиків до різні і рабунку в лютім 1846 р., але також усіх тих, що обіцювали мужикам знесене або зменшене панщизняних повинностей, бо се, мовляв, найнебезпечайші бунтівники, котрих дідичі гірше боять ся, ніж найчервонійших комув'єстів¹⁾.

Як бачите, наука дана шляхті кровавим пуцанєм, була зовсім даремна. З таким самим мідяним чолом, як уперед, вона й тепер говорила, що готова понести жертви для добра селян, а на ділі не хотіла уступити їм нічого і сїнько, рада була перед увільненем обдерти їх з землі просякклої їх п'єтом і слізми, а на разі не бачила нічого пильнійшого, як найострійші кари на непокірних селян, ба навіть на всіх тих, хто так чи сяк сьмів підкопувати її ненажерливе панованє. Се мусів зрозуміти й гр. Стадіон, бо подержавши у себе кілька неділь шляхетське поданє, звернув його панам назад з острою наганою веім тим 107 дідичам за те, що посьміли подібні жаданя подавати до цісарського трону.

Та се були не всі жаданя, з якими тодішні пани носили ся, хоча й не виказували їх в поданях до цісаря, а тільки в писанях друкованих за границею. В однім такім писаню вони висказували ось які жаданя:

1. Розширенє прав станового сойму — розуміє ся, без допущеня до него ширших верств, а особливо мужиків.

¹⁾ Memoiren und Actenstücke aus Galizien, стор. 214—225.

2. Заведене польської мови обов'язково в урядах і школах цілого краю — розуміє ся, про істноване якоїсь руської мови в більшій частині краю і про які небудь права тої мови нема навіть згадки.

3. Злагоджене цензури. Треба знати, що друкване книжок і газет в ту пору було дуже утруднене. Все написане треба було насамперед давати до прочитання окремим урядникам, що звали ся цензорами. Вони могли з написаного вичеркувати, що хотіли, а могли перечеркнути й усе написане. Польські дідичі жадали тільки злагодження цензури, а не цілковитого її знесення. Цілковита свобода друку, котра би давала голос і їх противникам, з даден давна була для них ненависна.

4. Зміна підданських відносин (тобто панщини) без укороченя прав дідичів. Крім тих дальших змін вони жадали зараз:

5. Покарання всіх мужиків-різунів і тих урядників, що ніби то заохочували до різні,

6. зломаня опору мужиків проти відроблюваня панщини і арештованя хлопських проводирів, і в кінці

7. звільненя панів від обов'язку — допомагати підданих в разі нещастя, передновків і інших потреб ¹⁾.

Та уряд і не думав сповнювати ті жадаія. Навіть постанови патентів з 9 марта і 13 цвітня не вийшли в жите, тільки в західних округах заведено по селах урядових мандаторів замість дотеперішних панських. Станового сейму в 1846 і 1847 р. не скликувано зовсім. Натомісь в намістництві радили урядники над тим, що робити далі з панщиною. Віцепрезидент намістництва барон Кріг радив знести панщину і перемінити її на очиншоване; але гр. Стадіон не послухав сеї ради і волів розпочати регуляцію панщини на підставі тимчасового податкового катастру. Ся регуляція постановлена цісарським патентом з д. 12 падолиста 1846 р. була наказана циркуляром з д. 25 падолиста. Осібні комісії мали оцінити гуртовий дохід мужиків і панів; у панів, розуміє ся, дохід з їх власного ґрунту окремо, а окремо з панщини і підданських данин та оплат ²⁾. Для тих комісій видано

¹⁾ Memoiren und Actenstücke стр. 90—101.

²⁾ Sala, вказана книжка стр. 329—330.

д. 2 грудня інструкцію, як мають поступати. Ціль регуляції була така: „Половина доходу з усіх підданських ґрунтів, виказаного тимчасовим катастром, має, відшибнувши від него кошти управи, служити мірою повинностей, які селянин повинен відбувати дідичеви. Дрібніші данини лишують ся без зміни, але їх вартість також треба відшибнути від сеї половини доходу; решту тої половини треба почислити на панщину, розложити на селянський ґрунт після теперішньої податкової стопи і приписати окремо кождому підданому відповідно до класу, під яку підходять его повинности. Халупники і комірники під регуляцію не підходять. Кождий підданий з окрема, а також цілі громади мають застережений вільний вибір між дотеперішною повинністю, а регульованою, коли би дотеперішня була менша; протягом року по dokonаню регуляції вони повинні завітати уряд, чи лишують ся при старій панщині, чи волять регульовану; коли не завітати, то знак, що згоджують ся на новий вимір. Коли мвне сей реченець, уряд спíše в кождій громаді законні, обома сторонами признані докладні реєстри панщини; там будуть списані повинности кождого посідача ґрунту. Відписи тих реєстрів будуть видані також громадам“.¹⁾ В додатку до сего циркуляра була табелька, де означено ось який вимір повинностей:

1. Піша панщина. Установлено 5 клас. Перша класа: хто платив ґрунтового і домового податку разом аж до суми 1 р. 21 кр., мав робити пішої панщини 26 днів річно. Друга класа: хто платив від 1 р. 21 кр. — 2 р. 15 кр. податку, робив 52 дні в році. Третя класа: хто платив від 2 р. 15 кр. — 3 р. 8 кр. податку, робив 78 днів річно. Четверта класа: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, робив 104 дні в році. Пята класа: хто платив більше як 4 р. 2 кр. податку, робив 156 днів річно. В увазі додано, що хто доси в інвентарі був записаний до пішої панщини, того тепер не можна було пе-

¹⁾ Див. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums (Nr. 71881). Wegen Regulirung der Roboth und anderen unterthänigen Leistungen (з польським перекладом). Lemberg am 24 November 1846, з підписами ґр. Кріга фон Гохфельден, Леопольда ґр. Лязанського і Тадея Ледерера, урядників губерніяльних без підпису Стадіона.

ренести до тяглої панщини, хоч би він платив і не знати який великий податок; пан не мав права жадати від него більше, як 3 дві пішої панщини на тиждень.

2. Тягла панщина. Установлено шість клас. Перша класа: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, мав робити 104 дні одною худобиною або 52 дні парою на рік, відповідно до того, чи доси робив подинкою чи парою. Друга класа: хто платив податку від 4 р. 2 кр. — 6 р. 43 кр., мав робити 156 днів подинкою або 78 парою. Третя класа: хто платив податку від 6 р. 43 кр. — 7 р. 37 кр., мав робити 104 дні парою або 82 трійлом відповідно до того, чи доси робив парою або трійлом. Четверта класа: хто платив від 7 р. 37 кр. — 12 р. 19 кр. податку, мав робити 156 днів парою або 132 дні трійлом. Пята класа: хто платив податку від 12 р. 19 кр. — 15 р. 33 кр., мав робити 156 днів трійлом або 184 дні двома парами відповідно до того, чи доси робив трійлом чи двома парами. В увазі додано, що до тих клас тяглої панщини мають бути вчисані всі піддані, що доси робили тяглу панщину і платять податку більше як 3 р. 8 кр. річно. Значить, хто в інвентарі був приписаний до тяглої панщини, а збіднів так, що платив менший податок, того переписувано до пішої панщини.

Отсе були головні основи тої Стадіонової регуляції. Вступні роботи над нею, розпочаті ще в грудню 1846 року, коштували в 1847 році 50.000 ринських мк.¹⁾ Щоби показати її значіне, ми приведемо деякі обрхунки, що послужили основою для пізнійших постанов уряду.

Ще в 1845 р. сама шляхта обчислила вартість усеї панщизняної роботи і всіх підданських данин в Галичині на 5,800.084 ринських. Підставою обчислення взято податкові фасні, отже — можна сказати — найнижший вимір, який тільки можна було взяти. Щоби з сеї суми вичислити чистий дохід, треба відкинути 5% на кошти адміністрації, т. є 290 004 р., дальших 5% яко вартість павсовиск, що пани давали для ужатку підданам, значить

¹⁾ Дивись Staatsvoranschlag für die im constituirenden Reichstage vertretenen Länder der österreichischen Monarchie für das Verwaltungsjahr 1848, Beilage 11, примітка до рубрики 23.

знов 290.004 р., 10% вартість ошалових і будівляних дров, які пани мусіли давати підданам, т. є 580.008 р., і 10% вартість заомог, які пани також мусіли давати підданам в разі потреби. Виходило, що з гуртового панщизняного доходу 5.800.084 р. пани тратили (після їх власного, отже можливо найвисшого ошацованя) 1,740.025 р., а лишило ся їм чистого доходу з панщини 4,060.059 р. річно. Від сеї суми вимірювано їм урбарияльний податок, котрий вивинив 531.608 р., так що в панських руках лишало ся 3,528,391 р. хлопської панщизнявої кровавиці¹⁾.

Отже Стадіонівська регуляція мала на ціли обкрати панам доходи з панщини, надто усунути всякі надужитя і незаконности, що понаходили до нових інвентарів. Мусіло того бути не мало, бо по зсумованю вийшло так, що при незміннім урбарияльнім податку 531.668 р. чистий дохід панів з панщини в 1847 році мусів би був по переведеню регуляції вносити не 3.528.391 р., а тільки 2,822.712 р., т. є о 705.679 менше. Цевна річ, се ще було ліпше для них, ніж те, що радив барон Кріц, бо сей хотів скасувати панщину і перемінити її на річний чинш; але сей чинш мав би був вносити тільки половину вартости всеї панщини, а се значить, що пани були би страшили звиш 2,900.000 р. річного доходу. Та про те, против Стадіоновної регуляції підняла ся велика буря. Через те, що ґрунтовий податок покладено основою для виміру панщизняних повинностей, а сей ґрунтовий податок у Галичині розложений був дуже нерівномірно, показали ся і при регуляції деякі нерівности. Та головно закричали пани, чуючи, що їм грозить велика страта. „З обрахунків, які на пробу пороблено в деяких громадах — писав десять літ пізнійше К. Кшечунович²⁾ — і з регуляційних оператів доконаних декуди швидко виявили ся виразно несутражности нагазаної регуляції. В близьких, сусідних громадах, ба навіть в одній і тій самій громаді від однакових ґрунтових наділів прийшлоє би було так регулювати підданські повинно-

¹⁾ Memoiren und Actenstücke, табелька в додатку.

²⁾ Cornelius von Krzeczunowicz, Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten i t. d., перше вид. 1857, в другім вид. стор. 20—21.

сти, що один підданий був би робив так само як доси, инший лиш половину або навіть лише третину дотеперішного (яке страшне нещасте!). Або бувало й так, що підданий сидячи на ліпшій і більшій ґрунті був би робив менше від свого сусіда, що сидів на пліхшій і меншій паю. Сю нерівність погіршували ще дві обставини. Одно те, що регульовано тільки панщизняну роботу, а инші тягарі (грошові чинші, данини плодами і натураліями) полишено без зміни. Через те піддані, що доси робили панщини дуже мало або не робили нічого, зискували мало або не зискували нічого; натомість ті, що давали мало данин а багато роботи, зискували дуже значно (отто лишенько!). А друге те, що при регуляції не звернено уваги на ті користи (сервітути), які мали піддані від дідичів. Значить, було би вийшло таке, що піддані, котрі мали мало ґрунту а багато сервітутів, вийшли би на регуляції далеко ліпше від тих, що мали багато ґрунту, отже робили багато панщини, а мали від дворів мало користи⁵⁾.

Досить перечитати ті слова, щоби зрозуміти їх нещирість. Ніби то вельможному панщизняному дідичеві так дуже допікає „нерівність“ та „нерівномірність“, яку терпіли би селяни від регуляції! Але вони терпіли її і без регуляції, бо платили нерівномірний податок і користувались нерівномірними сервітутами! Се його не болять. Але регуляція мала собі одно величезне добро: жаден селянин не сьмів від тепер нести більше тягарів, ніж поносив доси, а дуже багатом ті тягарі були би значно вменшені, як би регуляція була переведена. Сего п. Кшечунович ніби то не бачить. Та ні, він і всі его кумпани бачили і розуміли се дуже добре і власне задля сего підняли величезний крик. Граф Стадіон знеохочений тим, а надто ще страшним голодом, що запанував у Галичині зимою з 1846 на 1847 рік, просив ся у цісаря, щоб его взяв геть із Галичини. Цісар уволів его волю і в початку 1847 р. іменував губернатором Галичини его брата, гр. Франца Стадіона¹⁾.

⁵⁾ Sala, вказ. книжка, стор. 328—330.

Не легке було становище нового губернатора в краю. З одного боку голод, що люгив ся особливо на Мазурщині, з другого боку обурене шляхти задля регуляції панщини і інших постанов его брата. Шляхта облягла його від разу своїми зажаленнями і він уважав потрібним у своїм справозданю з 17 марта 1847 р. просити цїсаря, щоби позволив змінити деякі постанови тої регуляції і щоби дав дїдичам покривдженим регуляцією відшкодоване з державної каси. Та у Відни не квапили ся слухати його. Богу дякувати, що мужики не бунтують ся, а з обіцяними змінами можна почекати!

Та час не чекав. Ще пару місяців мертвої тиші і застою, а з заходу заревіла буря, що від разу змела з лица землі і Меттерніха і регуляцію і шляхетські мрії про вічне очиншоване і саму панщину.

VII. Знесене панщини в 1848 році.

В початку 1848 р. писав князь Меттерніх, перший тодішній міністер у Австрії, в своїм дневнику ось яку „ворожбу на 1848 рік“: „Ніколи ще рік не розпочинав ся так тихо і спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо і сильно як тепер¹⁾. Та не минуло й півтретя місяця, а той сам Меттерніх, перебраний за жебрака, втікав із Відня, мусів забрати ся з Австрії і шукати захисту аж за морем у Англії. Він показав ся дуже кепським ворожбитом, та его записка лишить ся на віки вічні як безсмертна памятка для всіх сильних сего світа, щоби не надто впевняли ся на свою силу, і для всіх пригноблених та кривджених, щоби не тратили надії на поправу своєї долі. В часі, коли горе найдужше тисне їх, може бути щаслива зміна їх долі уже ось - ось за порогом.

Так було і в 1848 році.

Дня 13 марця вибухла у Відні революція. По кровавих уличних розрухах уряд уступив. Запроваджено свободу друку, позволено людности мати своє власне військо, так звану народню гвардію, а вкінци надано конституцію, обіцяно скликати сойм для уложеня законів на підставі рівности всіх людий. В краю запанувала безмірна радість. Та на відомість про віденьські події почали ся розрухи і в Празі, Кракові і у Львові. Тільки що тут ходило о щось инше, а не о саму свободу. Поляки відразу почали думати, що тепер пора виконати свій плян, так

¹⁾ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren, том VII. Politisches Horoskop des Jahres 1848.

погано розбитий в 1846 році, і бодай у Галичині зробити собі самостійну Польщу. Зараз 18 марта вони уложили адрес до цісаря, в котрім домагали ся заведеня польської мови по всіх школах, урядах і судах у Галичині, окремого заряду Галичини, загальної амнеції, т. є дарованя кари для всіх засуджених за політичні справи, установа уроченя міщан для удержаня супокою і порядку в краю, наданя ширших прав міським маїстратам, заведеня шкіл по всіх селах, обсадження всіх урядів родовитими крายนими і видаленя всіх чужинців і вскінци цілковитого знесеня панщини і всіх підданських повинностей, „бо галицькі дідичі хочуть їх своїм підданам подарувати“.¹⁾

Хто би читаючи сей адрес подумав, що галицькі дідичі зробили ся нараз такі щедрі і справді забажали подарувати своїм підданам панщину і всі данини, той дуже би помилив ся. Треба знати, що той адрес уклали міщане — газетярі, адвокати, отже люди, котрі не мали панщини і котрих се нічого не коштувало дарувати її — за інших. Треба знати далі, що тим людям ходило поперед усього о відбудоване Польщі і голосячи цілому світу про горяче бажане дідичів — дарувати підданам панщину, вони хотіли приєднати до своєї справи всіх свободолюбних людей, а коли можна, то й селян, мужиків. Та читаючи сей адрес ми бачимо, що ті самі пани, котрі писали його, не довіряли тим мужикам і бояли ся їх; коли поперед усього домагали ся уроченя міщан. Очевидно вони бояли ся, що ануж селяни захочуть юрбами напасти на міста і повторити тут те, що діяло ся в 1846 році по селах.

Під впливом нової і так несподівано здобутої свободи почало ся у Львові горячкове житє. Найзагорільші Поляки завязали тут політичне товариство „Раду Народову“. Се товариство, хоч ніким не вибране і не уповажнене, почало поводити ся як яка власть, наказувати, диктувати. Розуміє ся, одна з перших справ, порушених Радою Народною, то було власне знесенє панщини. Поль-

²⁾ Adres Galicyi do Najjaśniejszego Pana 18 marca 1843 r. друкований на окремих аркушах по польськи, по руськи і по німьцки.

ські верховоди хотіли як найскорше сповнити те, що було обіцяно в адресі з 18 марта. Почала ся завзята агітація. Про конечність дарованя панщини самими дідичами писали по газетах, видавали відозви, друкували вірші, а один якийсь горячий панок написав навіть по руськи ось яку „Піснь радости“ :

Prylytila lastiwońka do naszoho sęła,
 Oy pryszła nam nowynońka dla wsich nas wesęła.
 Oy letiła lastiwońka ta po nad rikoju,
 Zmyłowały sia laszeńki nad naszój bidoju.
 Zjychaly sia ta di Lwowa, stały rozmawłaty :
 Zanychajmo na pańszczyńno chłopiw vyhianiaty.
 Zanychajmo vyhianiaty, hodi toho bude,
 Bo i chłop ny towaryna, bo i chłopy ludy.
 Rada w radu, rada w radu, treba sia zhodyty :
 Chłopy ludy, jak i druhi, z lud'my treba żyty.
 Jeden, druhy, treti każe — i usyi prystały,
 Szczoby z chłopom w zhodi żyły, z chłopom sia bratały.
 Napysały do Cisarę, nechaj o tim znaје,
 Szco dla chłopiw pan sia swojej pańszczyńno zrikaje.
 Pryletiła lastiwońka ta do nas z wesnoju;
 Oj pryichaw pan zi Lwowa do nas z nowynoju.
 Oj pryichaw taj skazaw nam : Pomahaj bih, ludy!
 Jak buwało, tak buwało, teper dobre bude.
 Nema teper wże pańszczyńno, nema hatamana,
 Szczob chodyw koladuwały po pid wikna z rana.
 Nema chłopa, nema pana, lesze wsi jednaki,
 Tak wsi хочem i tak usiji żadajut Polaki.
 Jak susidy, jako bratia tra sia myłowały,
 Bo wsich jeden Oteć Panbih, jedna zemla maty.
 Oj letiła lastiwońka wid sęła do sęła,
 Rozijszła sia nowynońka dla wsich nas wesęła.
 Oj letiła lastiwońka po nad berehamy,
 Neј Lachy budut zdrowi, trymajmo z Lachamy!

Сей остатній рядок показує, чого властиво хотіло ся Полякам. Так само, як в 1846 році, вони бажали обіцяною знесеня панщини потягти руського хлопа, щоби „тримав з ними“, щоби поклав свою руську голову під поль-

*

*a tobe co wiesz
 polskie?*

ське євангеліє, щоби своєю кров'ю і своїми кістками помагав будувати самостійну польську державу на своїй землі.

Та на лихо „Ляхи“ не квапили ся сповнювати ті красні мрії міських патріотів. Велика часть шляхти ані слухати не хотіла про дарованє панщини, а деякі панські слуги відгрожували ся хлопам: „Почекай, песій сину, Польща буде, то я з тебе шкуру здйму“. ¹⁾ Львівські патріоти польські дуже гнівали ся на се і в початку цвітня видали по польськи відозву „Do Gromady“, де ніби то іменем дідичів заявляють: Chcąc dać wam dowód życzliwości naszej, oświadczamy wam przed Bogiem i sumieniem, iż od dnia dzisiejszego nie żądamy od was już żadnych powinności. Prawa może stanowić tylko monarcha razem z całym narodem, przekonani tedy jesteśmy, iż wysłucha naszej prośby, że wyda prawo, że zniesie pańszczyznę i że odtąd jako bracia i sąsiedzi obok siebie żyć będziemy w zgodzie i w miłości. Jako w tem żadnej zdrady i żadnego fałszu niema, dajemy wam to na piśmie dla każdej gromady z osobna i przy świadkach podpisuje to oświadczenie każdy właściciel majątku“. Розуміє ся, се „оświadczenie“, навіть колиб було так підписане, як сказано в відозві, не було би мало законної важности; але пані й не квапили ся підписувати його, і тільки деякі, як князь Сангушко, зважили ся голими словами дарувати панщину. Але селяни не вірили панам. Вони були певні, що тільки один цїсар може дарувати панщину, і ждали спокійно.

За те уряд не міг ждати спокійно. Він бачив добре, до чого пруть польські загорільці і хоч на разі чув себе безсильним, то все таки не хотїв випускати з рук тої решти влади, яку мав. Єго одинока надія була на селянство, котре в 1846 році показало ся таким ворогом польських забаванок. Коли Полякам удасть ся позискати те селянство для себе через дарованє панщини, тоді — намістник Стадіон був про се переконаний — австрій-

¹⁾ Див. Dziennik Narodowy, wyd. L. Korecki, Lwów 1848, Nr. 327 д. 1. мая.

ський уряд може хоч зараз забирати ся з Галичини. І він постановив собі не допустити до сего.

Правда, він не міг заборонити жадному дідичеві дарувати в своїм маєтку підданам панщину, бо на се позволяли закони ще від часів Йосифа II. Але він жбухнув на загорільців коновкою холодної води, пригадуючи дідичам розпорядженням з 5 цвітня 1848 р. ті приписи закону, які треба було сповнити при такій даровизні. „Кождий властитель дїбр“ — сказано в тїм циркулярї — що хоче своїм підданам дарувати панщину безплатно, повинен поперед усього в відповіднім циркуловім урядї вказати ся правними доказами на те, що є неограниченим властителем маєтності і має право свобідно розпоряджати своїм маєтком і що той маєток є вільний від довгів. Коли оттак викаже своє право до роблення даровизни, повинен виставити на се правосильний документ і в нїм ясно і вразно заявити, що дарує панщину без умовно (bezwarunkowo), а права, які доси мали селяни до свого пана (отже право пасти в панських лісах, брати з них топливо, загалом так звані сервітути), через сю даровизну не будуть зовсім змінені ані зменшені. Коли дідич заявить, що хоче дарувати панщину під певними умовами і застереженнями, через що дотеперішні права підданих були би змінені або зменшені, або на них були би наложені нові повинности, то се не є ніяка даровизна і може стати ся тільки за згодою не тільки пана, але також підданих“. Рівночасно губернатор поручив циркулярним урядам ловити і арештувати всіх тих, хто би бунтував люд обіцянкою дарованя панщини або змушував дідичів до такого дарованя.

Обурене польських патриотів на Стадіона за ті розпорядження було страшенне. Та він готовив їм инший, далеко твердший горіх на зуби. За его радою приготовлювано вже в Відні цісарський патент „про знесенє всякої роботизни і инших підданських повинностей в Галичинї“. Сей патент, підписаний цісарем Фердинандом д. 16 цвітня, вже 22 і 23 цвітня, тобто на сам Великдень, був оголошений народови. Сей патент, що в історії Галичини, а особливо в історії нашого народа зазначає безмірно

важну хвилю, бо значить цілковиту перемену дотеперішнього життя, наводимо тут в цілости.

„Ми Фердинанд I, з ласки божої цісар австрійський і т. д.

„Від коли обняли Ми правліне, особливим предметом ненастанної і пильної Нашої уваги було добро повірених Нашому стараню королівств Галичини і Володимирщини. Необхідною умовою всякої дійсної поправи видавало ся Нам поперед усього усунене тих перешкод, які спиняють запевнене і розвій добробиту і впорядковане адміністрації сего краю.

„Одною з найголовніших перешкод признали Ми в значній часті краю нерозмірність між обємом підданських повинностей належних дідичам, а ґрунтовою власністю, з якої ті повинности мають бути постачувані. Шкідливим для піддвиження краю признали Ми й те, що правно признаний рід посілости найчисленнішої верстви земських посідачів, а власне підданського стану, не був ще запевнений згідно з загальним цивільним законом, а через те ті земські посідачі не могли доступити тих користей, що прислугують праву власности і річезовому кредиту.

„Щоб усунути сю перешкоду і протерти робучому рільникови дорогу до осягнення ліпшого життя, наказали Ми патентом з д. 13 цвітня 1846 р. скасоване далеких фірманок і помічних двів (толок), а Нашою постановою з д. 12 листопада 1846 р. упорядковане роботизни яко найголовнішої підданської повинности на підставі виказів ґрунтового податку з р. 1820, а також признали Ми посідачам підданських ґрунтів цілковиту пожиткову власність тих ґрунтів, які находять ся в їх законнім посіданю, а вкінци право уживати річезового кредиту на тих ґрунтах до двох третин їх вартости.

„В часі, коли переводжено регуляцію панщини відповідно до Наших приписів, стали ся в краю такі події, що треба було надати відповідний напрям і більший обсяг задуманим Нами способам для піднесеня его добра. В різних частях краю заявили посідачі дібр, що хочуть безплатно дарувати своїм підданам панщизняну повинність. Іменем посідачів земських дібр подано Нам також просьби за знесенем усіх підданських повинностей з рівночасним

розв'язанем сервітутів. Та через таке постуцване могли-б бути наражені на небезпеку в своїх правах не тільки ті властители дібр, що не мали наміру увільнювати своїх підданих безплатно від повинностей, але також і ті вірителі, що мали на добрах зафундовані свої позички, а се дало би нові похони до сварів і зворушеня між мешканцями краю.

„З уваги на ті обставини, що не допускають ніякої проволоки з виконанем наказаних Нами способів, спонукані горячим бажанем, щоби забезпечити добробит сільського люду через цілковите знесенє панщизняної роботизни і інших підданських повинностей наложених на селянські (рустикальні) ґрунти, і то забезпечити основнійше, як би се можна було зробити через урегульованє роботизни, а надто спонукані прихильним наміром, щоби можна забезпечити властителів земельних дібр від нехлибних потрясень у їх маєткових відносинах, а в кінці бажючи скріпити загальне безпеченство в краю і довести до тривкого успокоєня всю людність, наказуємо:

„1. Всі роботизни і інші підданські повинности ґрунтових господарів, халупників і комірників мають перестати з днем 15 мая 1848 р.

„2. Які є доси служебности, ті мають лишити ся ненарушені, але за се піддані обовязані, о скільки схочуть виконувати права служебности на панських ґрунтах, складати відповідну оплату, а встановленє тої оплати полишає ся поперед усього добровільній умові підданих зі звоїми панами.

„Деж годі би було зробити таку угоду, там заплату вимірить в річній готівці сам уряд після приписів закона про підданих, а обі сторони можуть собі пошукувати swojego права в суді. Для підданих, котрих панщина через регуляцію роботизни була зменшена о нецілу третину їх дотеперішньої урбаріяльної повинности, ся заплата не повинна бути більша понад дві третини їх дотеперішніх правно належних урбаріяльних і домінікальних та десятичних повинностей, а що до інших підданих вона не може бути виша понад той вимір їх згаданих правно належних повинностей, який би показав ся по здаданій регуляції панщини. Там, де вже тепер за

уживане таких служебностей є правосильно установлений чинш, той самий вимір має лишити ся й на дальше.

„3. Коли де піддані через поділ дібр виконують право служебности, що впливає з підданського звязку, на ґрунтах не їх непосредного, але чужого пана, то ся служебність лишає ся й на далі, але піддані мають обовязок платити чинш за уживане сеї служебности, вимірений так, як було сказано в попереднім уступі, до державного скарбу, котрий їх викупує з урбарияльних повинностей.

„4. За се посідачі земельних дібр, починаючи від 15 мая 1848 р., будуть увільнені:

а) від оплати урбарияльного податку; податок від десятин духовенство платити буде і на далі по кірцеві з десятини;

б) від обовязку — давати запомогу підданим у їх потребі;

в) від обовязку укладаня ґрунтових книг там, де вони ще не є уложені і від їх провадження;

г) від обовязку заступуваня своїх підданих в справах спорних;

д) від плачення додатку на покритє коштів сторожі безпеченьства:

е) від поношеня видатків сполучених з доставою рекрутів на місце асентерунку і їх живленєм — се від тепер мають покривати громади;

ж) від плачення додатку на кошти лічення людей від заразливих хороб і при заразах на худобу.

„5. Постановами про будуще заведене перших інстанцій будуть увільнені властителі дібр по змозі як найшвидше також від тягару завідуваня і відбираня постійних податків, а також від видатків і одвічальности звязаної з виконуванєм цивільного судівництва і з зарядом справ політичних.

„6. Разом з увільненєм посідачів ґрунтових дібр від тягару удержуваня судівництва і заряду справ цивільних відпадає також наложена доси на кожду домінікальну маєтність—як правний застав—запорука в осьмій часті вартости (октава) за всякі претенсії, що впливають з підданського звязку і з завідуваня сирітським маєтком, —

а від сеї хвилі ся запорука за всякі претенсії, які повстануть із за діяльності або занедбаня аж до д. 15 мая 1848 р., знижуєть ся на піснацяту часть.

„7. В усіх тих полекшах знайдуть властители дібр часткову винагороду за втрату роботизни і інших підданських данин; при вимірі відплати, прийнятої найвишим скарбом, має за се відшибнути ся одна третина вартости бувших доси повинностей. Дальша відплата обнимає вартість служебностей, яких піддані мають право уживати на панських ґрунтах, о скільки ті служебности не будуть знесені через добровільну умову; а де лишать ся на далі, там піддані за уживанє служебностей будуть мусіли платити. За решту правно належних урбарияльних і домінікальних поборів в десятині, які ще не будуть покриті, дана буде дідичам і всім управненим до урбарияльних поборів винагорода коштом краю (держави) на підставі обчисленя вартости відповідно до цін принятих у провізорії ґрунтового податку, але й відси одна часть, пятий процент, має бути відшибнений на кошти і видатки побору.

„8. Як і відки має бути покрита винагорода, яку найвиший скарб повинен заплатити дідичам, се буде виєнено докладнійше в конституційній дорозі.

„9. Поки не буде остаточно встановлений вимір винагороди попереднім докладним розелідженем стану повинности, котра має вважати ся правною належністю відповідно до дотеперішних приписів, властителям земельних дібр і всім управненим до урбарияльних поборів будуть видані облігаціі яко завдаток на будушу належність винагороди; ті облігаціі будуть видані на таку суму, яку виносила вартість посідання до 15 мая 1848 р., о скільки не покаже ся уґрунторана перешкода против правности бувших повинностей чи то з огляду на їх належність, чи з огляду на їх величину.

„10. Приписи про вимірене згаданого завдатку, про спосіб єго виплати і про речинці, коли має бути та виплата, будуть в найкоротшім часі додатково окремим циркуляром подані до загальної відомости.

„11. Винагорода, яку платить публичний скарб за знесену повинність роботизни, засуває з правного огля-

ду саму повинність, значить, підпадає під річеві права, що лежать на самих добрах.

„12. Для вимірення винагороди буде зложена у Львові провінціональна комісія під проводом краювого губернатора з членів заряду скарбових доходів, провінціонального сойму і прокураторії скарбу.

„13. Коли би кому здавало ся, що при остатнім устанавленю суми винагороди його покривджено, то йому вільно удати ся до цивільного суду і жадати користішого виміру винадгороди на підставі приписів, які в тім згляді в свій час будуть видані.

„Надіємо ся, що властители земських дібр і піддані побачуть в тих Наших розпорядженнях, що Ми видали по стараннім розміркованю загального добра, при тім узглядивши наглядчі відносини і для обоцільної користі, новий доказ Нашої ненастанної дбалости про їх добро, і що особливо посідачі підданських ґрунтів, халупники і комірники, котрих повинности Ми касуємо навіть з посьвяченем публичного скарбу, покажуть ся гідними тої наданої їм ласки через послух для законів, удержуване спокою і порядку, вистерігаючи ся всяких замахів на особи і чиюнебудь власність, через незломну вірність і прихильність для Нас і до Нашого уряду, а також через щире запомагане властителів земських дібр, оброблюючи їх поля за умірковану денну плату.

„Дано в нашім головнім і столичнім місті Відні д. 17 цвітня 1848 р.“.

Із слів сего патенту не трудно побачити, що він не був нічим новим, страшним, революційним, ані знов нічим таким несподіваним і наскоро зділеним, як кричали галицькі шляхтичі. Се було тільки завершене тої роботи, яку розпочав Йосиф II. ще 1785 р. Зібрано тут до купи і введено в жите головні провідні думки безсмертного цїсаря з деякими поправками, що стали ся конечні по звиш 60 роках пропущених марно, а надто ще по кровавій науці 1846 року. Цїсар Фердинанд зрештою не важив ся де в чому йти навіть так далеко, як Йосиф II. І так відступлено від Йосифової засади, що з кожних 100 р. гуртового доходу з селяньського ґрунту 70 р. має йти на удержане селянина, 18 на пана, а 12 на уряд, але приз-

нано панам право до відшкодованя за всю ту панщину, яку побирали доси, без огляду на те, чи се буде під силу селянинови, чи може й зруйнує його. Цісарський патент станув зовсім на становищі панів, що панщина і підданські данини є їх приватна власність, хоча міг зовсім добре стати й на иншій становищі і сказати, що селяни яко найчисленнійша і найпожиточнійша верства людности є поперед усього державна власність, а висисаючи, гноблячи, кривдячи і унижуючи їх панщина завдала величезну шкоду державі і касуєть ся як річ шкідлива.

Із різнї 1846 р. і з давнійших розмов шляхотського союму про переміну панщини уряд виніс той погляд і впровадив його до свого патенту, що справу переміни панщизняних відносин не можна полишати на добровільну угоду між панами і селянами, як се на примір було зроблено в Прусії в 1825 році. Уряд мусів держати сю справу в своїх руках, коли не хотів, щоби з одного боку пани пустили селянина з під своєї опіки зовсім голим і без клаптика землі, а з другого боку, щоби в сю справу не вмшали ся революційні агітатори і не наробили йому ще більшого заколоту в краю, як був у 1846 році.

Справа відшкодованя поставлена в патенті зовсім ясно. Відшкодоване мало бути дане панам зі скарбу державного, або як голосили тоді народови урядники, від цісаря. Хоча в патенті говорить ся раз „коштом краю“, то знов „коштом держави“, або коштом „найвищого скарбу“, або вкінци коштом „публичного скарбу“, то все те виходить на одно і значить скарб державний. бо ніяких инших „краєвих“ скарбів тоді не було і само слово „край“ значило цілу державу, а те, що ми нині називаємо краями (Галичина, Чехія і т. д.), називало ся тоді завсїгди „провінція“.

Була в тім патенті ще одна важна помилка, котра потім стягла на Галичину великі клопоти і кошти. Замість означити відразу вартість панщини і всіх підданських данин в грошех на основі виміру податкового і з гори подати суму, яка має бути заплачена дідичам яко відшкодоване, уряд по щось відложив се на неозначений час, заповів зложене окремої комісії і видане окремих

приписів для сеї справи. Побачимо далі, що з сего вийшло при означеню і сплачуваню так званої індемнізації.

Львівська губернія покористувала ся тим патентом по своїому, щоби завдати рішучий удар польським повстанським змаганям. Циркуляром з д. 22 цвітня оголошено сей патент по краю. Комісарі і інші циркулярні урядники мали з бубнами їздити по селах, старабанувати народ, відчитувати і вяснити йому патент і при тім виголошувати промови, напоминати людей до вдячності і вірності цїсареві. А що ті урядники переважно були Німці, то їм з гори уложено і надруковано концепт такої промови. Для цікавості наводимо його тут також дословно :

„Промова до подданих при оголошеню циркулярю о знесеню паньщини і інших данин підданьчих. Оголошеним вам тепер знесенєм панщини і решта данин підданьчих Ёго Величество Найяснійший наш Цїсар виповів обітницю, котру вам зносяще найвижшим патентом з дня 13-го березня 1846 далекий підводи і дни випомоги тими словами учинила, що ся Ёго Величество певній віддають надії, що піддані спокійне і з уфностев змін ждати будут, котріі нам наше отцевске старанье о обще добро краю потребним окаже.

„За той дар, которий тільки ласці Ёго Величества Найяснійшого Цїсаря увдячувати маєте, бо Пани дідичі за свою страту винадгородженье од Ряду отримають, маєте Ёго Величеству Найяснійшому Цїсареві слюбувати, що в вашей вірности ко ним кріпко і непоколиблено зістанете, і жадними представленьми од прихільности для них не дасте ся відпровадити, що розпорядженьам і розказам їх Рядів, а іменно уряду циркулярного, тільки добро ваше і цілого краю, опіку прав ваших і Панів дідичних і всіх мешканців маючим на ціли, охочо будете ся поводити, що наказам Домінії яко висшої зверхности будете послушними, Пана дідичного і Ёго намістників поважати і шанувати будете і его особи і маєтеу не ткнете; на остаток, що ни тільки ви сами од каждого заколоченія спокою, каждого якого будь загроженя або ще ускодженія чужої власности і особистого безпеченьства будете ся встримувати, але наветь вєспільне з вашев

Домінтов сильно ділати будете, аби і нікто інший таких ганебних чинів не позваляв си: що про тоє о кождім, кто такого чину допустит ся, або вас до того побуджувати або яким будь способом наводити схоче, в сей час вашей зверхности або урядови циркулярному донесете, а коли він до вашої громади не належит, его вашей зверхности доставите, але під суровов каров стеречи ся будете, аби до него ся не поривати і з ним ся зле не обходити.“

Ми не будемо далі оповідати історію бурливого 1848 року, — на се треба би окремої книжки. Додамо тут коротко тільки те, що відносить ся до знесеня панщини в інших краях Австрії, а що з часом по троха змінило й постанови галицького патенту з 17 цвѣтня 1848 року.

В червню 1848 р. вибрано послів на загальний австрійський сойм до Відня. В серпню сойм зібрав ся і раз на однім з перших его засідань шлеский посол Ганс Кудліх поставив внесок, щоби панщина була знесена і по всіх інших австрійських краях. Не забуваймо, що патент з 17 цвѣтня відносив ся тільки до Галичини і що о межю з нею, на Буковині, в Шлеску і по інших краях чеських та німецьких селянство робило ще панщину аж до осени 1848 р. В соймі розпочали ся довгі і дуже бурливі наради над Кудліховим внеском. Що правда, за держанем панщини нікто вже не важив ся промовляти, але про справу відшкодованя за панщину і підданські данини говорено більше як місяць.

В дебаті промовляв також один руський мужик, Капушак з Ляхоцького коло Богородчан. Его промова наробила великого шуму, от тим то ми й подаємо її тут на памятку потомкам в дословнім перекладі.

„Високий Сойме, — говорив Капушак хоч ломаною, але для всіх зрозумілою німецькою мовою. — Хочу говорити про відшкодоване в Галичині і Шлеску. Вічна справедливість вимагає, щоби кождий, хто віддає щось против своєї волі, дістав за те відшкодоване. Але вона так само вимагає, щоби кождий, хто користує ся чимсь безправно, дав відшкодоване за ту безправну користь. В якім положеню є наші дідичі з Галичині, се видно

буде ось із чого. Дідичі мали по закону жадати від нас панщини — безперечно. Але чи досить їм було того? Ні і ще раз ні. Коли ми замість 100 днів мусіли робити 300, коли ми мусіли робити три, чотири або й усі дні в тиждні, а дідич числив нам се тільки за один день, — то прошу вас, мої панове, хто тут має платити відшкодоване, хлоп чи дідич?

„Ба — говорять, — дідич обходив ся з хлопом ласкаво“. Се правда! Але то була така ласка, що коли хлоп напрацював ся цілий тиждень, то в неділю або в сьвято мав від пана трактамент: хлопа замикали в кайдани, запирали в стайні, щоби на другий тиждень вчаснійше приходив на роботу. І за се мають дідичі дістати відшкодоване?

„Далі говорять: „Шляхтич людяний“. І се правда, бо він змученому панщизнякови додавав охоти батогами. Коли хто жалував ся, що має слабу худобу і не може приїхати, то які слова мусів чути? „Запряжи сам себе і свою жінку!“ Або: „Циркуле, вигони його! Я дідич, я маю гроші, я заплачу і відповім за все“.

„Ще кажуть: „Домінії охороняють хлопів, їх права і їх власність“. І се також правда! Алеж домінії сему відібрали кусень поля, іншому кусень толоки. І за се добро мають ще бути відшкодовані? Ні!

„Вкінці говорять: „Дідичі нам хлопам подарували панщину“. Але що-ж то за дарунок, коли за него бере ся потім відшкодоване? Та я й не бачу того дарунку. Коли то нам подарували? Чи може в 1846 році? Чи сего року в січні? Чи 8 або 9 марта? Ні! аж 17 цвітня, коли сини німецького народа за наші права віддали в жертву своє життя! Їм ми повинні висказати подяку і добротливому цісареві, що прихилив ся до справедливої просьби свого народа. (Оплески).

„Прощу високого сойму, за що маємо їх відшкодовувати? Їх дар прийшов за пізно. Є нас тут сто на доказ, як то нас уважали не за людей, не за підданих, не за хлопів з Галичини і Шлеска, а за панщизняні машини, за невольників, за найнизшу верству людей. На 300 ероків від панського палацу ми мусіли знімати шапку; а коли бідний мужик хотів чого від пана, то мусів дати

жидови „куку в руку“, бо жид мав право говорити з паном, а бідний хлоп ні. (Оплески)

„Коли бідний хлоп хотів вийти по сходах панського двора, то говорено йому: лиши ся на подвірю, бо забрукаєш палац, бо хлоп смердить, пан не може того знести в своїм покою.

„І за кожде таке знущанє ми маємо тепер давати відшкодованє? Я думаю — ні! Батоги і канчуки, що обвивали ся довкола наших голов і нашого струженого тіла, се нехай вистарчає їм, се нехай буде їм відшкодованєм!“¹⁾

„Жадна промова — пише Німець Сахер — в часі довгої дебати над знесенєм панщини і відшкодованєм не зробила такого могучого вражіння, як оті слова простого галицького хлопа. Від першого до остатнього слова тут не було пустої балачки, а тільки правда, мужеський гнів; обуренє і ненависть мільонів проривали ся з кожного реченя.“²⁾ Нема що й казати, що польські послы страшенно лютили ся на Капущака, котрому закидали, що сю промову виробив йому гр. Стадіон.

Аж 7 вересня прийшло до ухвали, котру цісар затвердив патентом з д. 18 вересня. Сей патент властиво вже не відносив ся до Галичини, в котрій тоді панщина була знесена, та про те ми наведемо з нею деякі уступи для порівняня з нашим патентом з 17 цвѣтня. В деяких точках патент з 18 вересня йде дальше від галицького. І так точка 5 говорить: „За всякі права і користи, які впливають з особистих звязків підданьства, з опікунських відносин дідичів і з їх права судити підданих, не може ніхто домагати ся ніякої винагороди, та за те касують ся й усі тягарі, які виникали з сего доси“. В Галичині, як ми бачили, ті права і користи не були даровані, але за скасованє тягарів, які поносили дідичі з титулу своєї зверхности над селянами, уряд відшибнув собі третю часть вартости всеї панщини.

¹⁾ Verhandlungen des österreichischen Reichstages in Wien, 1848, т. I.

²⁾ Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien. Prag, 1863, стор. 332.

Точка 6 сего патенту говорить: „За такі роботизни, данини в натурі і в грошах, які посідач ґрунту повинен був за сей ґрунт давати дідичеві, має бути в як найкоротшим часі обдумана справедлива винагорода“. Сим обдуманем має зайняти комісія з відпоручників усіх країв (точ. 8.). Вона повинна соймови подати свої внески, а що до винагороди дідичам може або ближше пояснити або й ограничити те, що сказано в точці 6 (точка 10). Значить, справа відшкодованя дідичам тут поставлена була зовсім не так твердо і не так користно для дідичів, як у Галицькім патенті. Одно те, що з гори скасовано всяке відшкодоване за повинности особистого підданства, а друге те, що й за ті повинности, які впливали ніби то з прав дідича до хлопського ґрунту, комісія могла визначити відшкодоване не повне, а тільки часткове.

Та в одній точці сего патенту, а власне в точці 8 буква d видано постанову, котра з часом власне для Галичини мала дуже сумні наслідки. Сказано там, що „для сплати дідичам відшкодованя має в кожній провінції утворити ся фонд із засобів тої провінції, і з сего фонду має бути при посередництві уряду сплачена тільки для сеї провінції обчислена сума відшкодованя“. Цікава річ, що власне польські посли головно причинили ся в соймі до ухваленя сеї постанови. На що вона їм здала ся, — Святий знає. Адже певна річ, що коли би сплату всего відшкодованя всіх країв зложено на загальний державний фонд, то ся сплата була би зроблена швидше, дешевше і рівномірно у всіх краях. Певна річ, тоді пришлось би було складати державний фонд на те відшкодоване, розписати окремий податок, бо звісно, що гроші на те не впали би з неба. Але розкинувши сплату на провінції зроблено те, що замість одної одностайної адміністрації треба було вести їх 14, т. є. тільки, кілько є країв у Австрії. А в додатку біднійші провінції відчули той тягар далеко тяжже, ніж богатші, а найтяжше відчула його Галичина, котра не впорала ся з ним ще й дося.

Та будь що будь, знесене панщини лишило ся одинокою тривекою і добродичною памяткою бурливого 1848 року. З усеґо, про що тоді мов у горячці говорено і писано, се одно не пропало і зробило ся підвалиною нового життя,

нового ладу і розвою Австрії, а особливо нашого руського народу. По тільких сотках літ Русин, руський хлібороб почув себе нарешті свобідним, і то не через якийсь насильний, революційний порив, як було за часів Хмельницького, не в якійсь часті і не на якийсь час, а на законній основі, в загалі і на завсїгди. Він почув себе горожанином, його покликано до участи в найвисшій законодавстві великої держави; — се були річи нечувані доси в історії руського народу.

VIII. Економічні наслідки знесення панщини.

Від старих людей почуєте нераз, що хоч і як було зле за панщини, хоч і як народ був пригноблений і безправний, хоч і як над ним збиткувалися не стільки пани, скільки всілякі підпанки, то все таки жити було легше, люди малися ліпше.

Чи може тому бути правда? — питають молодші. — Мала би свобода і людська рівноправність причинювати ся до зубоження селянина?

Розуміється, знайдуться такі, особливо між панами-шляхтою, що без вагання скажуть вам на се: „Так є! Свобода, то ваш ворог. Свобода не для хлопа, бо хлопець, то дитина, потребує опіки і догляду, а часом і бука. Він не розуміє сам свого добра і мусить мати когось над собою, щоб його гнав до добра. Поки був під нашою опікою, то було йому добре, мав достатки, мав у пана поратівок в кождім нещастю, в передновинку, в часі недороду, мав безплатне судівництво і не потребував волочити ся на тисячні терміни, мав у селі всякого ремісника, бо пан мусів його мати для себе у дворі і давав підданських дітей учити ремесла. Не стало нашої опіки, і все те урвало ся, а опіка уряду хоч обіщувала хлопцям золоті гори, а на ділі допровадила його до бідности, до надзвичайного оподаткованя, обдерла і зубожила його“.

Від інших людей, котрі не мають причини хвалити панщизняні порядки, почуєте часом ще й таку думку, що знесення панщини і надання свободи само собою не було зле, але наступило завчасно, застало наших селян не-

приготованих і для того не принесло їм такої користі, як треба було надіяти ся.

Нині, в 50 літ по скасованю панщини, варто застановити ся над наслідками сеї дуже важної події і придивити ся добре, кільки є правди у всіх наведених тут думках.

Поперед усього чи правда те, що за панцизняних часів люди мали ся ліше, були заможніші?

Не зовсім легко на се відповісти, головно тому, що слово „заможність“ можна ріжно розуміти. Певна річ, перед 1848 роком людей у Галичині було менше, але бо правда й те, що управлених ґрунтів було також менше як нині. Із старих інвентарів бачимо, що по селах бувало тоді звичайно по кільканацять „цілих хлопів“, т. є. таких, що мали „цілий“ або тяглий ґрунт, а величезна більшість „пішаків“, т. є. таких, що мали пів або й чверть ґрунту, т. є. 8—4 моргів. Та було вже й тоді багато комирників і халупників, т. є. таких, що не мали ані ґрунту ані хати, або мали лиш хатчину з городцем — так само, як нині. Певна річ, на одного господаря нині випадає менше ґрунту, як тоді, але се ще не багато значить. Не забуваймо, що заробітків тоді крім двора не було ніяких, а двір платив за день роботи 5—6 крейцарів! Богач селянин, коли йому зародило збіжжя, не знав, що з ним робити; воно стояло в стогах немолочене по 5 і більше літ, бо на хлопське збіжжя не було покупу, не було залізниць, а гостинці були рідко посіяні по краю. За те при найменшій недороді помімо хвалені панської опіки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цілними громадами тікали „на Поділе“, на Бесарабію і Бог знає куди, а бувало й таке, що їли трупи померших людей. Правда, в кождім дворі був коваль і стельмах, але мужик їздив возом власної роботи, в котрім не було ані одного кусничка заліза, жив у курній хаті, зимою і літом ходив у личаних постолах або в ходаках власної роботи, і коли часом і складав десь у якійсь криївці білі сороківці, то все таки їв чорний, гливкий хліб, борщ і капусту, ходив у зрібній, брудній сорочці, обовязково раз на тиждень (а то й частійше) запивав ся до нестями горівкою, бив жінку і дітей, ві-

рив у чари, упирів і всякі страховища, з далека здіймав шапку не тільки перед паном, але навіть перед панським льокаєм, — одним словом, був як той дикун, привиклий до того, що живе не для себе, а для інших. Їго потреби, все одно, чи бідного, чи богача, — були страшенно малі, а богач тільки тим різнився від бідного, що міг звичайно заспокоювати ті малі потреби і ще й ошадити де-що гроший, котрі потім або закопував у землю, або заховував десь так, щоби їх ніхто не знайшов, — а бідний міг що року надіяти ся, що йому за всю працю і муку таки не стане з чого вижити. Найкращою міркою тогочасного добробиту обік ненастанних „голодних років“ є також страшенно розповсюджене по краю жебрацтво, злодійство і розбійництво. Рікрічно по всіх циркулярних містах вішано по кількоро людей за розбої, а в горах, особливо в Гуцульщині, аж до самого знесення панщини існувала ще осібна сторожа від розбійників, так звані цушкарі, установлені ще за польських часів. Вони були під комендою мандаторів і мали право зловлених опришків вішати на місці. Вішали або вбивали їх нераз цілими купами, скидали з високих скал або катували на смерть у пивницях. Чех Зап ще в 1865 році, їдучи до Микуличина, бачив по при дорозу шибениці, на котрих перед 20 роками вішано опришків і оповідає, як їх коло Надвірної нараз вішано сім: поки одного повішено, решта спокійно сиділи на землі курячи люльки і дожидаючи своєї черги¹⁾. З великого добробиту ті люди певно не йшли на розбій і не покидали се жите так спокійно та рівнодушно.

А тепер погляньмо на другий бік справи: чи свобода винна тому, що по знесеню панщини людям не стало так добре, як би треба було надіяти ся? Про те, що свобода застала наших людей неуприготованими — нема що й говорити. Жий вони ще й сто літ під панцизняним буком, то певно не були би ліпше приготували ся до свободи. Адже свобода не є готовий печений хліб, ко-

¹⁾ K. Wl. Zap. Cesty a prochazky po Halické zemi. W Praze, 1863, стор. 201—202.

трий можна краяти і їсти; свобода, се школа, в котрій люди вчать ся жити по людськи, так щоби нікому не було кривди. А звісно що, хто у-перве приходить до школи, той завсїгди буває невчений і неприготований. Тільки сама свобода і ніхто инший може приготовлювати чоловіка і цілий народ до свободного житя. Отже сама свобода не є і ніколи не була лихом, і коли в 50 літ по знесеню панщини наш народ не дійшов ще ані до вживаня цовних своїх прав, ані до добробиту, ані до такої просьвіти, як би можна було бажати, то на се треба шукати инших причин.

Ми тут не будемо вдавати ся в роздивлюване всіх тих причин, які зложили ся на теперішній невеселий стан нашого народа, а наведемо тільки три такі, що мають безпосередний звязок зі знесенем панщини. Як у тій народній загадці „з вола, що зарізано серед села, тягнуть ся кишки до кожної хижки“, так із скасованої панщини потягли ся три довжезні кишки і величезним тягаром упали на наш край, а особливо на наше селянство. Се були ті три сестриці з чужоземними назвами, що так нам дали ся в знаки: індемнізація, справа сервітутова і пропінація. Попробуємо тут хоч коротесенько заглянути в лице кожій з них і придивити ся, що вони принесли нам.

1. Справа індемнізаційна.

Не влазячи в безконечні хащі запутаних та суперечних патентів, розпоряджень та постанов, що відносять ся до сеї справи, ми наведемо тут тільки що найважнійше. Дня 15 серпня 1849 р. видано патент про те, як має бути виконаний патент з 17 цвїтня 1848 р. Вже тут до сего першого патенту додано деякі постанови з соймової ухвали 7 вересня 1848 р., а власне в пункті 2 знесено роботизну комірників і халупників, що сидять на селянських ґрунтах, зовсім безплатно; в пункті 5 знесено і призначено для сплати ті давнини та роботизни, які належали ся церквам, школам, парафіям або громадам і не були скасовані патентом з 17 цвїтня 1848 р., а в пункті 18 сплату за ті сьвіжо скасовані повинности зложено до певної міри на самих бувших підданих, а решту на край.

Вся решта відшкодованя дідичам за повинности скасовані патентом 17 цвітня 1848 р. і сим патентом була признана на скарб державний. В пункті 28 заповіджено, що для виконаня постанов сего патенту буде встановлена окрема краєва комісія, а надто для кожного циркулу одна окружна комісія. Але в пункті 26 патент покликає ся на соймову ухвалу з 7 вересня 1848 р. і говорить: „Предметом окремого обміркованя в дорозі встановленій конституцією буде справа утвореня з краєвих жерел фонду на сплату при посередництві державного скарбу винагороди, яка належить ся дідичам“. Отже в цілім патенті кілька разів говорить ся виразно, що до тої сплати є обовязаний скарб державний, а тут раптом — пошукати жерел краєвих! Се був початок баламуцтва.

Цілий рік не роблено нічого. Аж 28 липня (чи 4 жовтня) 1850 р. видано нове міністерське розпоряджене, в котрім уже баламуцтва далеко більше. З комісії краєвої, приписаної давнішими цісарськими патентами, тут зроблено комісію міністерияльну, а тягар сплати за панщину перекинено вже виразно на „краєві жерела“. Ще се розпоряджене не дійшло до Галичини, коли 25 вересня вийшов новий цісарський патент, котрим постановлено, що в кождім краю, отже і в Галичині, має бути утворений окремий для сего краю фонд індемнізаційний, а то з оплат від бувших підданих, з додатків до податків, що мають побирати ся від усіх, хто платить податки, з додатку державного на індемнізацію, і вкінці з задатків, які скарб державний буде давати фондови індемнізаційному, але котрі пізнійше мають бути звернені державі. Щоби зараз сплатити дідичів, патент наказав видати облігації, а безпекою для них мали бути ґрунти підданих і сам край, — отже вже не скарб державний.

Але фонд індемнізаційний в Галичині утворено аж геть пізнійше; в 1853 р. відлучено справу викупу сервітутів від справи відшкодованя (індемнізацій) за панщину, та від того-ж 1853 почав уряд накладати на всіх додатки до податків, з разу по $8\frac{3}{4}$ кр. від кожного ринського, в 1854 р. по $11\frac{1}{2}$ кр., в 1855 по $11\frac{3}{4}$, в 1856 по 14 кр., а в 1857 уже по 33 кр. Облігації видано ще 1851 р.,

та що з того, коли до їх сплати (амортизації) приступлено аж 1858 р. ¹⁾.

Але кількож виносила обчислена вартість панщини і всіх підданських данин? Ми бачили, що в 1845 р. самі члени галицького станowego сейму на підставі податкових фасій обчислювали її на 5,800,084 р. Пізнійша Стадіонова регуляція дещо троха вменшила ту вартість панщини, хоч регуляція, як знаємо, не була переведена до кінця. Натомість на підставі пізнійших патентів постручувано панам з тої суми вартість панщини халупників і комірників, що була дарована безплатно, вартість викуплених уже служебностей і т. і. (разом третю часть гуртової вартости).

З урядового справоздання довідуємо ся, що в Галичині зголошено до викупу ось які панщизняні тягарі і данини:

До викупу:	Львівський округ:	Краківський округ:
Піших днів панщини	8,990.342	7,462.560
Тяглих " "	11,316.684	3,085.270
Десятин в вартости зр. мк.	88.357	73.240
Осипів вірців пшениці	14.335	6.122
" " жита	42.733	49.012
" " ячменю	45.728	17.308
" " вівса	333.890	117.248
Чиншів грішми зр. мк.	236.225	137.516 ²⁾

¹⁾ Дивись про се безіменно видану розправу Зиблікевича пз. Indemnizacya, Krakow 1868, L. W. Sumy galicyjskie, Krakow 1882; X. Нарам. Де правда? Спірне пытане про галицьку індемнізацію (Часопись правнича, річникъ другій, Львівъ 1890 стор. 97 — 106). Патенти і міністеріяльні постанови, що доторкають ся сеї справи, зведено в книжці Uebersichtliche Darstellung der auf das bestandene Unterthansverhältniss in Galizien mit Ausschluss des bestandenen Czernowitzer Kreises und mit Ausschluss des im J. 1846 einverleibten Krakauer Freistaates, namentlich auf die Verhältnisse der unterthänigen Grunddotation bezugnehmenden Gesetze und Verordnungen, herausgegeben vom kk. Statthalterei-Präsidium über vom kk. Staatsministerium mit Zustimmung des kk. Justizministers erfolgte Genehmigung vom 17 Okt. 1863.

²⁾ Див. урядове видаве: Die Grundentlastung in Oesterreich, erster Theil, Wien 1857, в додатку, таблица I, стор. 66—67.

Додам тут, що під Краківським округом треба розуміти західну Галичину, але без теперішнього краківського повіту, що до 1846 р. не належав до Австрії, а був окремою республікою, а в 1846 р. був прилучений до Австрії як „велике князівство краківське“. Індемнізаційна справа в тім повіті була переведена окремо від решти Галичини і далеко користнійше для селян.

Всі оті повинности обчислено на гроші і, помноживши узискану суму на 20, врахувано той капітал, який мали дістати дідичі яко відшкодоване за знесену панщину або яко за викуп знесеної десятини і інших давин. Сей капітал для східної Галичини вичислено на 48,353.842 зр. мк., для західної (без Кракова) на 25.130.000 зр. мк. разом 73.483.842 зр. мк., а з Краковом 75,371.638 зр. мк. або 79,140.225 з. віденської валюти. Отя сума мала бути сплачена дідичам і иншим „управненим“, котрих було в 1848 році у східній Галичині 2.680 (в тім числі 2064 доміній, 420 дїбр церковних, 52 дїбр ріжних інституцій і корпорацій), а в західній (без Кракова) 1585 (в тім числі 1.114 доміній і 324 дїбр церковних). В краківськїм князівстві було доміній лиш 60, церковних дїбр 20, корпорацийних дїбр 11. Всім тим управненим видано в 1851 році на вказану висше суму облігації. Але що на ті облігації не виплачувало нічого ще цілих сім літ, то від сеї суми росли проценти; ті проценти, також не сплачувані, родили нові проценти. так що з кінцем 1857 р. самих процентів назбирало ся 17,819.485 р. вв.

В початку 1858 року, коли мала почати ся сплата індемнізаційного довгу, ми бачимо в Галичині ось які відносини. В східній Галичині треба було сплатити капіталу 48,353 842 зр. мк. і дочислених до него 10,500.000 процентів, разом 58,853.842 зр. мк., в західній Галичині (з Краковом) 30,044.900 зр. капіталу і 8,078.263 зр. мк. процентів, разом 38,123.163 зр. мк. А що „зобовязаних“, себ то селян, котрі скористали зі скасованя панщини, було у східній Галичині 374.885, в західній 152.950, а в Краківськїм 18.101, отже разом 545.936 господарств¹⁾, то виходить, що на кожде господарство спадало пересічно

¹⁾Die Grundentlastung in Oesterreich, Tab. III, crop. 80.

у східній Галичині 157, в західній 223 зр. мк. або на кожний морі рустикального ґрунту в цілій Галичині мало що не 17 зр. мк. довгу.

Може декому цікаво буде порівнати, як виглядали ті тягарі в інших краях нашої монархії, то для того ми подаємо тут важніші рахунки зведені в одну табличку на підставі згаданої вже урядової книжки.

Назва краю	Число дідичів	Число селянських господарств	Сума відшкодована за панщину	випадає на 1 душу людности	випадає на 1 зр. пофатку
Долішні Ракуси	2.645	285.146	45,285.120	26	9
Горішні Ракуси	5.601	145.244	19,376.641	26	13
Зальцбург	816	20.814	2,829.910	18	11
Стирія	1.156	137.395	23,615.691	22	16
Корутанія	1.564	38.824	7,102.340	21	15
Країна	1.168	104.069	9,975.048	20	15
Тироль	7.253 ¹⁾	277.931 ²⁾	13,598.280	15	22
Ториція, Триест і Істрія	1.212	95.729	3,040.287	5	4
Чехія	22.762	587.341	54,222.182	11	6
Моравія	4.091	333.199	31,529.353	16	9
Шлес	1.596	53.884	3,811.031	9	6
Західна Гал.	1.723	171.051	38,123.163	23	31
Східна Гал.	2.680 ³⁾	374.885	58,853.842	20	25
Буковина	—	—	5,500.000	15	20

Як бачимо, в відношеню до людности Галичина належить до країв найбільше обтяжених індемнізацією, а в відношеню до заможности тої людности вона була абсолютно найбільше обтяжена з усіх австрійських країв; з того погляду галицький хлоп був обтяжений три рази більше від заможного селянина під Віднем, а мало що не 5 раз більше від чеського підданого.

1) Сюди не вчислено ще 4708 дідичів, що зараз по знесеню панщини добровільно позагоджували ся з підданими що, до сплати відшкодована.

2) Здасть ся, що сюди вчислено й Буковину, бо в таб. II і III, її зовсім не вказано.

3) Надто 246.688 підданих загодили ся добровільно з дідичами.

Так то виглядала патріотична жертволюбність польської шляхти!

Та на ділі індемнізація коштувала далеко, далеко більше!

Не трудно се зрозуміти. Таку величезну суму годі було сплатити з разу. Властителям видано облігації, від котрих треба було платити проценти, а надто що року вильсовувано певне число облігацій до виплати. Після пляну уложеного в 1857 році мала вся сплата доконати ся в 40 роках і треба було річно на сплату того довгу і на адміністрацію 5,521,374 зр. мк., значить, за 40 літ мала бути виплачена сума 220,854,960 зр. мк. Коли би правительство було держало ся першого патенту з 17 цвітня 1848 р. і деяких пізнійших розпоряджень виданих для єго пояснення, то всю оту суму повинна би була заплатити держава з податкових грошей усіх країв. Але ще в 1850 році патентом з д. 25 вересня постановлено завести в Галичині окремі фонди індемнізаційні для східної і західної Галичини, а на утворене тих фондів розписано краєві додатки до податків. Правда, скарб державний мав також докладати якусь пайку до тих фондів, але вже тільки пайку. Додатки справді зараз розписано; з разу вони виносили 9 кр. до кожного ринського, далі 12, 14, 20, поки в 1857 році не дійшли до 33 кр. А коли 1857 р. уложено плян сплати індемнізаційного довгу, то міністер Брук наказав державному скарбови давати що року обом галицьким індемнізаційним фондам підмогу 2,500,000 зр., але вважати се за позичку, котрої сплати ані опроцентования на разі не жадає ся. Решту суми, потрібної на щорічну виплату, тобто 3,021,374 зр. мав платити край¹⁾, значить, не тільки селяни, що скористали на звесеню панщини, але також міщани, що ніколи не робили її, і дідичі, котрим її забрано. Так воно й лишило ся на далі, та з розпорядження міністра Брука вийшло велике баламуцтво. Бо коли стояти на основі патенту з 17 цвітня 1848 р., то край платячи річно 3,021,374 зр. на індемнізаційний фонд, вигоджує державі, значить їй ті гроші, значить, по 40 роках має право упоминати ся від

¹⁾ Х. Нарат, Де правда? (Часопись правничий II, 116 — 107).

держави суми 120,854.960 зр. мк. Колиж стояти на становищі Брукового розпорядження (отже не жадного закону!) з 1857 р., то держава платячи річно 2,500.000 зр. на індемнізаційний фонд у Галичині, робить позичку краєви і по 40 літах має право домагати від него круглої суми 100 мільонів мк. навіть без опроцентованя. От за ті то величезні суми вийшла довголітна тяганина між краєм (властиво від 1866 р. між галицьким соймом) і центральним правительством у Відні. Німці не хотіли шанувати цісарського патенту з 17 цвітня 1848 р. і покликали ся на закон з 7 (18) вересня 1848 р., котрим знесено панщину в цілій Австрії; сойм не хотів признавати законним розпорядження Брукового з 1857 р. і покликав ся на те, що в давніших законах і приписах усюди виразно говорить ся, що держава, яка держава має сплатити всю індемнізацію в Галичині. Довго тягли ся переговори та переписки, аж 9 вересня 1882 р. правительство подало соймови проєкт угоди, на котрий сойм згодив ся д. 20 жовтня 1882 р. Сею угодою признано, що доплати з каси державної, котрих доси назбирало ся було 75,172.560 зр., перемазують ся і Галичина не має їх звертати державі. Натомієць по до дальших запомог з каси державної, котрі після пляну з 1857 р. мали аж до остаточної сплати індемнізації, тоб то до 1898 року, виносити річно по 2,500.000 зр. мон. кон. (2,625.000 зр. наших грошей), то від 1883 р. вони мають виносити тільки по 2,100.000 зр. річно беззворотної запомоги; надто держава мала давати галицькому індемнізаційному фондови ще по 525 000 зр. річно, але ті гроші край мусить звернути державі в трьох роках, починаючи від 1899 р. кварталними ратами, без процентів.

Ся угода, що доторкала не самого краю, але також усєї держави, мусіла перейти ще й через раду державну. По великих клопотах сего dokonано аж в 1890 році. Держава торгувала ся з краєм до остатньої нитки. І хоч ухвалено перемазанє давного величезного „довгу“ індемнізаційного, то виторгувано бодай тільки, що з державних додатків 2 625.000, які мусіли йти до індемнізаційного фонду аж до 1898 р., признано 2,100.000 беззворотною запомогою, 325.000 безпроцентовою позичкою, а

200.000 надплатою, очевидно опроцентованою. Значить від 1899 р. прийде ся Галичині сплатити ще скарбови державному 4,875.000 зр. яко зворот безпроцентової за-помоги по 325 000 зр. річно через 15 літ і з яких 4 міліони (про се ще мусить бути окрема угода) яко зворот опроцентованих річних надплат по 200.000 зр. також за 15 літ. Значить, сего року, в 50 літ по знесеню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 міліонів зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало що не 9 міліонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах. Значить, памятка про панщизняні тягарі не так швидко ще загине, особливо коли й край свою пайку сплати розложив на довший час і замість закінчити виплату всіх облїгацій сего 1898 року, ухвалив конверсію, тобто розложене сплати на низший процент, але на довший час, бо аж до 1908 року.

2. Справа сервітутова (ліси і пасовиска).

Справа лісів і пасовиск є ще гірше замотана, як справа індемнізація, і вийшла ще на більшу шкоду селянства і краю. За часів давної Польщі пан уважав себе властителем усіх ґрунтів свого паньства, а хлопа вважав своєю робучою худобою. Пізнійше, коли австрійські закони ограничили панську самоволю над хлопом, той хлоп став для пана немов арендарем, котрого пан кожної хвилі по несповненю умови рад би був вигнати з арендованого ґрунту. Ми бачили, що польські шляхтичі аж до самого 1848 р. уперто держали ся того самого погляду і найлішим багатом на своїх підданих уважали право — без проволоки зганяти їх з ґрунтів. Але австрійський уряд, особливо від часів Йосифа II, став на іншим становищі. Він уважав селян не тільки панськими підданими, але поперед усього підданими держави, котрі для держави платили урбаріальний податок, за державу проливали свою кров у війнах.¹⁾ Отже

¹⁾ Обовязковий побір рекрутів у Австрії заведено ще 1772 р., та в Угорщині, Тиролю, Нідерляндах і Медиолані почав народ бунтувати ся проти сего нового тягару, так що в тих краях його заведено пізній-

він раз на завсїгди видїлив хлопські (рустикальні) ґрунти з під панської власности, сильно ограничив панські права до тих ґрунтів, лишив панів тільки немов опікунами над тими ґрунтами, з правом побирати від селян за їх уживанє панщину, чинші і данини.

Ще за польських часів селяни, не маючи своїх лісів, ані пасовищ, мали від пана право брати дрова на будівлі і на паливо з тих лісів, що колись були громадськими а тепер панськими, збирати в тих лісах гриби, ягоди, пасти худобу чи то в лісах чи по толоках, пустках, облогах та стернях. Розуміє ся, що й пан користав із сего, бож в его власнім інтересі було, щоби его підданий мав хату, топливо, худобу. Звичайно було й так, що скоро отворили ся стерні, пан велїв і свою худобу пасти на хлопських стернях. Австрійський уряд застав у Галичині ті порядки, — вони були подібні і в інших краях, усюди, де була панщина. Марія Тереса ограничила троха право побирання дров із камеральних (давнїше королївських) лісів, та не могла знести його. Пізнїйшими постановами

ше. Сей найстарший побір, то була так звана „конскрипція“; власти розписували, кїлько вояків має достарчити кождий циркул і давали се до відоміям, а ті самі вибирали (звичайно ловили силою) парубків здатних до війська і відвозили до циркулу. Привезених парубків насамперед ревідовано, чи вони здатні до військової служби, а потім вони мусїли тягти жереб: на котрого випав жереб, той мусїв їти служити. Зрештою йому вільно було викупити ся від служби, а властиво наняти замість себе заступника¹⁾ Пізнїйше льосоване знесено та все ще рекрутация по селах була подібна, як пише Слотвінський, до „вибирани татарського ясиру“. „День, коли мають бути вибрані рекрути, визначає львівська губернія один на весь край. Циркуловий уряд завідомлює про се потємно сільські зверхности, тобто домінії, зараз виписує число рекрутів і долучує виказ обовязаних до служби. В назначений день до сьвіта двірський урядник з війтом і присяжними йдуть від хати до хати, беруть несподївано особи призначені до військової служби, уживаючи всяких способів осторожности, щоби запобїгти втеці, зловлених парубків вивають, заковують в кайдани, заминають, стережуть і т. д.“²⁾

¹⁾ Annuarius Osseg, Der europäische Militarismus, Amberg, 1880, стр. 26; O. Hausner, Vergleichende Statistik von Europa, т. II, стор. 1.

²⁾ Konstanty Leliwa Slotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 18—19.

нераз накладувано на дідичів обовязок — запомагати своїх підданих дровами з лісів і пасовисками. Се були ті відносини, що чоловік, чи громада могла потягати користь з ґрунту, що належав до иншого властителя і з котрого той властитель платив податок; се називає ся з латинська сервітут, по нашому служебність, тобто, що чужа річ служить мені також на пожиток.

Ще геть перед знесенем панщини, від самого 1820 року почали ся між панами і підданими суперечки із затих сервітутів. Пани жалували ся, що піддані повірубують їм усі ліси, і домагали ся нераз, щоби ті ліси були з уряду позамикані на 20 або й більше літ.¹⁾ Та уряд уважав сю справу за політичну, отже давав її до розсуду не судам, а політвичним (циркулярним) урядникам, а ті розсуджували звичайно на користь підданих. Вони встановали собі таке правило, що через свідків (незаприсяжених) стверджували, чи побирали піддані дерево з ліса або чи пасли худобу в лісі або на пасовиску в 1784 році. Коли свідки се potwierдили, то вони призначали громаді право користати й на далі з ліса або пасовиסקа.²⁾

Патент з 17 цвітня 1848 р., котрим знесено панщину, в пункті 2 полишив усі ті служебности й на далі без зміни, додаючи тільки, що від тепер вони мають бути не даремні: селяни повинні за уживане панських лісів і толок платити дідичам добровільно умовлену плату. Розсуджуване спорів лишено й на далі в руках політичних властей. Правда, сей патент ще не зробив селян повними властителями тих ґрунтів, що були в їх посіданю, та се зроблено пізнійше, цісарським патентом з 19 серпня 1849 і міністерським розпорядженем з 4 жовтня 1850 року. Ще в 1849 році почали власти декуди обчислювати вартість сервітутів, які мали селяни на панських ґрун-

¹⁾ Дивись на приклад Konstanty Slotwiński, *Katechizm poddanych galicyjskich*, стор. 141, де сказано, що „prawo i porządek wymagają, ażeby lasy zupełnie zamknięte były“.

²⁾ Див. Cornelius Krzeczunowicz, *Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen den gewesenen Herrschaften und den ehemaligen Unterthanen in Galizien*. Wien 1861, стор. 2, 3, 4, а особливо стор. 30—36; K. I. Slotwiński, *Katechizm poddanych galicyjskich*, стор. 146, 151.

тах, а декуди селяни поробили й добровільні угоди з панами. Але від 1850 р. все урвало ся, між селянами пішла чутка, що сервітути також їм даровано; інші говорили, що ліси і пасовиска геть усі перейдуть в руки громад, а що найменше ті, яких вони уживали за часів Йосифа II.¹⁾

Справа заострювала ся дуже. До 1857 р. політичні урядники, переважно Німці або Чехи, ворожі польським дідичам, розсуджували сервітутові справи майже всюди на користь селян. Та вже 1853 р. цісар патентом з 5 липня наказав трактувати справу сервітутів осібно від індемнізації і прискорити її полагожденє, бо в краю змагав ся що раз більший крик дідичів. Уряд не дуже квапив ся, бо аж 1856 р. установлено при львівськїм намістництві тимчасову краєву комісію для сервітутової справи і дано їй під розвагу поперед усього вироблену міністерством в загальних нарисах інструкцію, як треба поступати при зголошуваню сервітутів до викупу. Комісія відбула сім засідань і поробила в тій інструкції зміни „відповідні до краєвих відносин“. Сей виріб вернув знов до Відня, був затверджений міністерством і тільки розпорядженєм з 31 жовтня 1857 р. установлено при львівськїм намістництві постійну комісію для справ сервітутових, зложену з політичних і судових урядників а також з іменованих урядом заступників дідичів і селянства. Сей комісія мала розсуджувати в першій інстанції всі спори за сервітути і за власність підданських ґрунтів. Хто чув ся покривджений рішенєм сеї комісії, міг рекурсувати до міністерства внутрішніх справ.

В тій комісії, особливо від 1860 року, коли Поляки взяли в Галичині рішучу перевагу в соймі, а далі і в урядах, повіяло вже зовсім иншим духом. Виточено перед нею звиш 32.000 процесів; виточували їх не тільки громади, але й дідичі, котрі чули себе покривдженими давнішими комісарськими рішеннями. І мов на коменду почали селянські громади програвати. З 32.000 вони програли звиш 30.000 процесів. А як при тім поступали урядники сеї краєвої комісії, про се нехай свідчать слова петиції з 5

¹⁾ Krzczunowicz, тамже, стор. 1—5.

серпня 1861 року, підписаної руськими послами і також митрополітом Литвиновичем:

„Наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшився, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку і дітей і не страхати ся далекої подорожи до Відня, щоби знайти у свого цісаря те право і оборону, яких не годен знайти в краю. Урядники, котрим повірено переведене справ сервітутових, не вільні тут від вини: вона були причиною, що розсуджене тої справи в найбільшій частині випадків випало для громад так некорисно і утяжливо. На голос громад вони не зважали, а за те пристрастно використовували непорядність хлопів або хлоський спосіб вислову. Напр. війт сказав: „Ми як хочемо брати дрова з того ліса, мусимо просити пана“, а урядник записував ліс як панську власність, хоч добре знав, що слово „просити“ значить тільки, як „повідомити“, як того вимагав патент з 1782 р., котрий велів громадам оповідати ся у пана, коли хотіли користати з власного громадського ліса. Се було повідомлене в формі просьби. Найчастійше покликано за свідків в тих спорах між дідичем і громадою — панську службу. В деяких місцевостях признано селянам як відшкодоване за право побираня дров річну ренту в сумі 8 $\frac{1}{2}$ кр., в інших 35 кр.“¹⁾

У мене в руках є цікавий документ, котрий свідчить про те, як поступали собі деякі члени сервітутової комісії. Є се лист якогось Водієри з Тернополя, покликаного урядом до тої комісії. Д. 12 марта 1857 року розіслав сей панок до дідичів тернопільського і скалатського повітів листи, офіруючи їм свою услугу для переведеня сервітутової справи. „Як звісно, — писав сей пан, — утворено ще минушого року краєву комісію для викупу і регуляції ґрунтових тягарів (сервітутів), і міністерство іменувало мене її постійним членом. Задля уложеня випрацюванях зголошень прислало міністерство взірць едикту (оповісткв) і інструкції і поручило комісії, ся оповістку і інструкцію обміркувати на нараді з по-

¹⁾ В Будзиновский, Хлоска посілість у Галичині, Народ 1894, ст. 275—276.

гляду на краєві відносини, опрацювати відповідно до ухвал і переслати міністерству для одобреня. Вже тоді роздано кожному членови комісії по одному примірникови тої оповістки і інструкції. Комісія відбула сім засідань і підігнавши ті два документи під наші краєві відносини, переробила їх і відіслала міністерству. Таким способом уже тоді я познайомив ся вповні з сею важною справою і з тим способом, як треба брати ся до неї.

„Бувши остатній раз у Львові, я переконав ся в приналежнім бюрі, що згадана оповістка і інструкція до зголошуваня сервітутів ще д. 3 мин. місяця прийшли вже з міністерства і обоє не вдовзі будуть опубліковані. Зараз по тім краєва комісія і окружні комісії розпочнуть свою роботу, тим більше, що остатній річинець до подаваня зголошень покладено на остатній серпень сего року.

„Переважно з власного досьвіду і з приступних мені приписів знаю, яка се дуже важна і далекосягла справа для Вашого повіту і, здасть ся, не помилю ся висловлюючи погляд, що і Ви, Впов. Пане, зрозумієте се, що найбільше тут буде залежати від умілого зголошеня сервітутів. А що я по часті в початку праць краєвої комісії, а по часті і підчас тих праць вільних хвилях буду мати досить часу до иншого занятя, а для укладаня таких зголошень надаю ся з двох причин — раз, що знаю правні відносини, які існували давнійше (за часів панщини), а по друге знаю також видані для сеї справи законні приписи, а надто завсїгди маю охоту до поважної (!) праці, — тож колиб пристали, на се Ви, Впов. Пане, а також инші дїдичі Вашого повіту що в тій справі інтересовані, — бо ті права всюди йдуть однаким кроком, — я готов би був повироблювати Вам оті зголошеня і, здасть ся, не потребує додавати, що як повироблювані мною зголошеня урбарияльні (про вартість панщини), так само і отєї зголошеня і формою і змістом відповідали би не тільки дотичним заковам, але також бажаням Впов. Панів інтересованих.

„Вважаю відповідним удати ся з сею справою власне до Вас, Впов. Пане, бо я переконаний, що коли появить ся згадана оповістка, Ви заставовите ся ґрунтовно

над сею справою, зрозумієте її далекосяглість і відповідно осудите її важність.

„Я вже дістав кілька поручень в тій самій справі з коломийського і стрийського циркулів ще тамтого року, але на разі вимовився (!) від них, бо в усякім разі волів би прислужити ся своїми невеликими здібностями і знанєм річи там, де звиш 20 літ сам займав ся сею справою.

„Колиб Ви, Впов. Пане, і инші Ваші сусіди згодили ся з тим моїм поглядом, то прошу ласкаво повідомити мене в пору про все инше, а тоді я порозумів ся-б з Впов. Панами про спосіб, як треба пильнувати Ваших інтересів“.

Говорячи коротко і ясно, сей пан Водіера офірував ся дідичам пильнувати в сервітутовій комісії їх інтересів — очевидно на шкоду інтересів громад, нарушуючи при тім свою урядницьку присягу і визнаючи на користь одної сторони знане законів і приписів і знане всего того, що потаємно робило ся і говорило ся в комісії. Очевидна річ, він робив се не за дармо; між паперами того самого дідича знаходиться ще один лист п. Водіера з 3 серпня 1858 р., котрим сей член сервітутової комісії квітує з одержаних 166 зр. „за уложене сервітутового зголошення“ і обіцяє „цілу справу викупу сервітутів — довести до пожаданого кінця“. Може хто скаже: що-ж, був один такий підкуплений урядник, то й що з того? Безсумлінний чоловік усюди може знайти ся. Певна річ, ми й не підносимо закиду против усіх членів тої комісії, не підносимо не тому, щоб ми справді вірили в їх чесноту, але тому, бо не маємо під руками більше подібних документів. Але кількож то міг нашкочити навіть один такій Водіера! Аджеж із сего одного листу бачимо, що він розкидав свої сітя віч разу на три повіти, а коли правда те, що дідичі самі зголошували ся до него з наміром підкупити його, то певно мусіли зголошувати ся й до инших членів комісії.

А селяни, громади не мали таких опікунів у комісіях, не мали чим підкупувати і навіть не розуміли важности цілої справи. Вони вірили в своє „право“ і в „ці-

сарську справедливість“, не подавали зголошень, занедбували термини і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова і до Відня, а коли все не помагало, бунтували ся, сиділи по криміналах, кидали ся на жовнірські багнети, цілими місяцями годували по селах воjakів — і помалу сходили на жебраків. Сервітутова справа пожерла мільони народного добра, підрубала на завігди сам корінь народного добробиту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою.

3. Справа пропінаційна.

Пропінацією в давній Польщі звало ся право дідичів і більших міст, на обширі своїх маєтностей виключно вироблювати і продавати горячі напитки — горівку, пиво і мід. Коли Галичина прийшла під Австрію, то новий уряд застав тут сей порядок, але не змінив його, бо щось подібне (хоч не таке саме) було і в інших австрійських краях. ¹⁾ Уряд заборонював тільки деякі надто вже огидні надужитя, напр. силувати селян до побираня певної скількості горівки з панських горалень і до відроблюваня тої горівки панщиною.

В 1848 р. цісарський патент з 17 цвітня, зносячи панщину в Галичині, про пропінацію не згадав нічого. Але ухвала віденського сойму з 7 вересня 1848 р. наложила руку на се право. В точці 11 тої ухвали скасовано „примусе побираня пива і горівки і всякі сполучені з ним зобовязаня“. Галицькі урядники зрозуміли, що сею ухвалою скасовано і в Галичині пропінацію, але шляхтичі здужали якось переконати їх, що ся ухвала до пропінації зовсім не відносить ся, що пропінація є щось більше, ніж простий примусе побираня пива і горівки, і уряд лишив сю справу на боці.

Викрутивши ся від ухвали з 7 вересня 1848 р., галицькі дідичі почали дбати про те, щоби витягти з про-

¹⁾ K. L. Slotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стр. 127—128.

пинації як найбільше користи. Се був ще остатній старопольський привілей, який їм лишив ся. В р. 1864 дохід з пропинації обчислено на 5 мільонів річно ¹⁾, а в 1876 р. пок. Навроцкий обчислив, що наш народ видає на горівку річно 54 мільони ринських. ²⁾ Усіх шинків було в тім році в Галичині 23.269, т. є один шинок припадав на 233 душ, а на одну душу людности випадало 26 літрів горівки річно. ³⁾

Дуже не хотіло ся дідичам позбувати ся такого чудового права на розпокване і руйноване людности. Ще в р. 1867 писав польський учений і цк. староста Марассе: „Всі дідичі дуже собі любують дохід з пропинації за те, що він правильний і постійний. Лекше виарендувати пропинацію, ніж ґрунт, котрого управа вимагає капіталу і вмілої праці, щоби довела до користи. В разі недороду, поведі або посухи дохід з пропинації віколи так не хибне, як дохід з інших галузей господарства. Пропинація не вимагає майже ніяких вкладів, а віддана в аренду звичайно арендарови жидови приносить дохід досить постійний і то в готових грошах. Досить буде відібрати дідичам дохід з пропинації, щоби їх господарства попхнути в цілковите безлад“. ⁴⁾

Правда, що за чудова добродійка, яка сильна підпора гаразду і порядку — тота пані пропинація! А тепер послухаймо ще, що писав про неї руський учений, цк. комісар скарбовий Володимир Навроцкий в 1874 році:

„Кождий новозаложений шинок відбирає майже сотні селянських дітей можливість шкільної просвіти; на кождім ринським видушенім з арендаря шляхтичем східної Галичини більше проти его західного товариша закрепила кров самоубійців і тих паниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних війнах; кождий крейцар добутий

¹⁾ Mieczysław Marassé, Dzieła ekonomiczne, Kraków 1891, т. I, стор

²⁾ Василь Н. Що нас коштує пропинація? (Правда 1876 р. і окрема відбитка стор. 23.)

³⁾ Онисим (В. Навроцкий), Ціанство і пропинація в Галичині. (Громада, Женева 1882 р. т. V) стор. 50.

⁴⁾ M. Marassé, Dzieła, т. I, стор.

паном на продажі горівки, обмитий не тільки кривавим потом, але і слізьми селянських родин над утратою дослжих і недослжих рідних, котрим горівка завчасу, посередно чи безпосередно відібрала життєвнї сили".¹⁾

Уряд остаточно звернув увагу на те, що так довго не може йти. Кілька разів він напивав на галицьку шляхту, щоби з огляду на чим раз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських ґрунтів, задовжене і неврожаї подумала про зміну пропіначії. Та шляхта боронила завзято сеї своєї „народної сьвятости“, поки уряд не дав їй до пізнаня, що сам скасує пропіначію і вона може стратити все. Тоді з тяжким серцем вона продала право пропіначії — отже саме голе право, без шиків і горалень — краєви за 66 мільонів. Заплативши ті мільйони, людність Галичини має те саме добро, що мала й перед тим: анї виріб, анї продаж горячих напоїв незробили ся свободними, так як инші роди промыслу, а за те дідичі, що вперед були властителями пропіначії, тепер виарендовують її від краєвої комісії пропіначійної, що є при львівськїм намістництві, і підарендовують тим самим жидам, з якими їм доси було так добре.

Як бачимо, із старої панщини, знесеної ще 50 літ тому, полишили ся й доси немалі хвостики і тиснуть нас і будуть ще тиснути й наших дітий. До таких хвостиків треба ще зачислити шарварки при направі доріг, право про польоваве, що тепер є навіть гірше, ніж було за панщини, право про риболовство, право патронату, т. є право дідича надавати парафію сьвященикови — звичайно иншого обряду, не того, що визнає дідич, поділ між громадою і двором, а властиво відлучене так званих двірськїх обшарів від селянськїх громад. Та одним з найважнїйших політичних хвостів панщизняного ладу є розділ між селянськими а панськими ґрунтами і опертий на ньому поділ політичних прав, особливо ж страшенна нерівність прав виборчих між куріями селянською і великих посїлостей.

Наш час іде до рівности між людьми, до відмірюваня прав по заслугам, до накладаня однакових обовяз-

¹⁾ Онисим (В. Навроцький), Цяство і пропіначія в Галичині, (Громада, Женева 1882, т. V,) стор. 55—56.

ків за однакові права і до надавання однакових прав за однакові обов'язки. Се не завадить пригадати Вам в п'ятидесяти роковини скасування того проклятого, огидного ладу, що був від гори аж до низу опертий на нерівності. Тільки позбувши ся всіх отих хвостиків нанцизяного ладу, які є доси, тільки здобувши повну горожанську і політичну рівноправність ми будемо могли обходити правдивий празник свободи. Тепер ще далеко нам до него!

ІХ. Панщина і Русини.

Ми пройшли довгу і важку дорогу, показали Вам долю селянина-хлібороба на нашій землі від давних часів, показали початки і зріст, розвій, переміни і кінець панщини. Ми старалися як найменше говорити від себе, бо не о наші думки і чуття тут ходить. Ми хотіли, щоби наші селяни раз знали свою долю з давних давен, щоби знали, відки їх батькам і дідам вітер віяв у очи, а відки грозить віяти ще їх дітям і внукам. А хто знає небезпеку, той мусить думати про те, як від неї охоронити ся.

Свою троха придовгу розмову ми хотіли би закінчити кількома словами про долю руської народности під панщиною і по її скасованю, бо се, думаємо, найліпше пояснить, для чого Русини з усіх народів Австрії найбільше мають причини сьвяточно обходити памятку звесеня панщини в 1848 р. і шанувати память Йосифа II, що перший перед 108 літами попробував був зробити се.

Цевна річ, панщина не була якимсь народним руським лихом, що гнобило самах тільки Русинів. Панщина була загальним хлопським лихом; від неї терпів однаково і хлоп Русин і хлоп Поляк і хлоп Чех і хлоп Німець. Та для нас Русинів вона була подвійним лихом — і громадським (суспільним) і національним. Ми Русини, особливо в Галичині, з давен давна були хлопська нація. Майже все, що піднесло ся по над хлопа — чи то шляхта, чи міщани, все те за польських часів зробило ся Поляком, за Австрії зразу Німцем, а пізнійше знов Поляком. При руській мові, при руській народности лишали ся тільки прості, чорні хлопи

і вбогі та маловчені сільські сьвященники. Висші духовні, єпископи та каноніки говорили і писали по польськи або по латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панованя польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панованя ще були лишили ся при русчині, до 1820 року майже зовсім спольщили ся. Богато з тих спольщених Русинів, особливо молодших, успіло переняти ся й польськими патріотичними думками, богато їх ходило до повстаня 1830 року і пізнійше гнило по криміналах за таємні звязки в цілі відбудованя Польщі на руській землі. Коло 1830 року могли собі Поляки сміло думати, що в Галичині нема ніякої Руси, що є тут тільки один „народ“ — польський, гноблений Німцями.

Та швидко натуральний розвій справи русів їх навернути на інші думки.

Австрійський уряд діставши під свою власть Галичину швидко русів побачити, що се не є чистопольський край, що тут обік Поляків жиють також Русини. Правда, перші австрійські урядники, що порядкували галицькі справи, не богато вміли написати до Відня про Русинів. Але знайшов ся у Відні один руський сьвященник, Іван Гудз, що жив там як приватний учитель у якогось пана, і сей порозумівши ся з львівським руським єпископом Львов Шептицьким і його офіцялом о. Левінським, узяв ся бути посередником між Русинами і цісарським двором. Зараз в марті 1774 р. подав Гудз від Шептицького до цісаревой протест проти того, щоби монахи Василіани не підлягали єпископській зверхности. Д. 17 і 27 люня 1774 р. той сам Гудз подає знов від Шептицького дві скарги на те, що польське духовенство перетягає богатших і здатнійших Русинів на латинський обряд. Марія Тереса полагодила ті справи згідно з просьбою Гудза і рівночасно, зацікавивши ся долею Русинів, задумала зробити початок для висшої освіти руського духовенства і веліла від осени 1774 р. помістити двох руських учеників в закладі св. Варвари у Відні, де мали побирати висші науки потрібні для духовного стану. З початком 1795 р. вона веліла

покликати о. Гудза до себе, розмовляла з ним досить довго про стан Русинів і обіцяла опікувати ся ними й дальше¹⁾.

В тім згляді як найгорячіше підпирав цісареву її син Йосиф, що вже 1773 р. перший раз переїхав був здовж усю Галичину і мав нагоду переконати ся наочно про жите руського народу і духовенства. Правда, просьба подана Гудзом д. 19 серпня 1775 р., щоби цісарева обік польського закладу для виховуваня шляхетських синів у світських науках заснувала такий заклад і для руської молодіжи, щоби та могла приспособляти ся до урядів і загалом на світлих горожан, лишила ся несповнена, але за те число вихованців у духовнім закладі св. Варвари з двох побільшено на 14. І треба сказати, що з сего закладу справді вишло багато вчених і світлих Русинів, що перші покладали підвалини для кращого розвою нашої народности²⁾.

Цісар Йосиф забажав не тільки вести далі, але й розширити діло своєї матери і надворним декретом з 30 червня 1783 р. велів заснувати генеральну семінарію для виховуваня духовних греко-католицького обряду. Сю семінарію отворено 1 листопада того самого року, на другий рік до неї перенесено тих 14 студентів, що виховували ся в Відні у св. Варвари, а в 1785 р. сюди перейшли також кандидати з Угорщини. І коли доси в тих закладах усего вчили по латині і бідні студенти, не маючи книжок, мусіли переписувати собі виклади професорів, наказав цісар Йосиф рескриптом з 5 січня 1786 р. учити пасторальної теології, катехізованя і проповідий „рідною мовою“, бо „тільки тим способом можна буде зарадити бракови вчителів, котрі би ріжним народностям могли ті науки викладати на їх рідній мові“. А д. 27 липня 1786 р. писав цісар Йосиф ще раз губернаторови, щоби той поручив дирекції семінарії пильнувати кандидатів, щоби учили ся катехізувати, говорити проповіді і писати в своїй народній і то в людовій мові і щоби про-

¹⁾ М. Harasiewicz, *Annales ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, стор. 557—569.

²⁾ М. Harasiewicz, тамже, стор. 572.

фесори перепитували їх деколи не тільки по латині, але також сею народною мовою¹⁾.

Се перший раз по довгих століттях могучий монарх не тільки допустив руську, людovu мову до викладів у висшій школі, але сам упімнув ся о її заведені, сам наказав її уживані. І сей монарх був Німець, тай то ще такий, котрому приписувано охоту і намір — викоринити всі народности в Австрії крім німецької, поробити всіх Німцями! З сих декретів ми бачимо тільки одно: цісареві Йосифови не ходило о знімчені всіх народів, а поперед усього о просьвіту і піднесені темних і він розумів се добре, що до сеї ціли найпростійше провадить наука на рідній людovій мові.

Та на жаль самі вчені тодішні Русани не розуміли сего. Вони виховували ся, говорили і думали по польськи, в урядових справах говорили і писали по латині або по німецьки, а руськими буквами знали друковані тільки церковні книги. Мову простого люду, підданих, хоч і розуміли і вживали инколи в розмові з тими людьми, але їм у голові не містило ся, щоб можна було тою мовою говорити про вчені річи та писати книжки. І вони сповняючи розказ цісаря почали вживати в викладах старої, церковної мови, так само мертвої як латиньска. Тому то й не диво, що ся постанова цісаря Йосифа не принесла великого хісна руській народности. Не принесли його й заведені Йосифом II. в 1787 році руські виклади на філософичнім і богословським виділі львівського університету. Професори (Лодий, Земанчик — з Угорщини, ивші Галичане) не знали людovої мови і намагали ся викладати то по російськи то по церковному, а ученики не розуміли тої мови і самі просили, щоб їм викладано — по польськи. В 1804 р. ті руські виклади на філософії були скасовані, а на теології хоч вели ся ще кілька літ, то будили між студентами радше обриджені, ніж любов до русчини²⁾. От так то вийшло, що Поляки, кричачи на всю Европу про те, що австрійський уряд силуєть ся їх оні-

¹⁾ M. Harasiewicz, тамже, стор. 617, 619, 620.

²⁾ L. Finkel, Historia uniwersytetu lwowskiego do r. 1869, Lwów 1894, стор. 85—95.

мечувати, самі рівночасно ополячували Русинів, а в 1816 р. добили ся навіть того, що уряд вигнав руську мову з народних шкіл східної Галичини і запровадив натомісьць польську¹⁾. Руський хлоп міг від тепер, оплативши кошти німецької школи в місті і польської в селі, закладати собі ще й свою руську дяківку — де хотів і власним коштом.

Та Русини не впали духом і власне від тої хвилі глибокого упадку починають ся зразу маленькі, а чим далі, все смілійші проби ратунку і піддвиження руської народности. За почином перемиського каноніка Івана Могильницького і за дозволом митрополіта львівського Михайла Левицького завязало ся в тім самім 1816 році повіське товариство для ширеня віри і моральности при помочи друкованих книжок серед руського народа. Правда, за наказом з гори се товариство не ввійшло в жите, але Могильницький, Левицький, Снігурський і інші его члени не покидали від тепер праці. Заходом Левицького і Могильницького удало ся переконати уряд, що руська мова повинна бути допущена до народної школи. Снігурський ставши єпископом у Перемишлі заложив власним коштом школу для дяків. Почали помалу друкувати ся й руські книжки, хоч усе ще мертвою, церковною мовою, поки нарешті, йдучи за почином Поляка Ходаковського, Словака Колляра, Серба Караджича і Українців Цертелева та Максимовича Галлчани не звернули уваги на пісні і оповідання свого рідного народа. Вже коло 1820 р. дехто з Русинів почав записувати ті пісні, а назбиравши досить-таких записок, Поляк Залеский, урядник при львівськім намістництві і пізнійший губернатор, видав 1831 р. спору книгу „Pieśni polskie i ruskie“. Ся книга то була перша ластівка нашого народного пробудження. Аж із неї письменні Русини переконали ся, що й у них, в устах отсего простого хлопа-панцизняка, є пісні і оповідання, котрими можна поведличати ся перед світом, є мова, котру не тільки допускають до книжок, але в котрій чужі люди

¹⁾ M. Harasiewicz, вказана книга, стор. 994, 997—1008, 1009 і далі.

знаходять дивну красоту, якої освічений Русин доси не бачив і не розумів.

Від тепер молодші руські попи і поповичі кидають ся по селах збирати і списувати хлопські пісні, прислухують ся ближше хлопській мові, хлопським оповіданням, учать ся докладнійше руської історії, починають глубше заглядати в душу свого народа, роблять ся його свідомими синами, роблять ся борцями за його відроджене. Йосиф Левицкий, Лозинський, а з молодших головно три: Маркіян Шашкевич, Яков Головацкий і Іван Вагилевич — ось ті перші борці нашої народної свідомости. За ними пішли їх молодші товариші Микола Устиянович, Рудольф Мох, Антін Могильницький, Йосафат Кобринський. Нові збірки народних пісень видавали Лозинський (Ruskoje wesile), Головацкий (в Русалці Дністровій) і Поляк Жетота Паулі; приповідки збирали Петрушевич, Мінчакевич і Илькевич, загадки Іван Головацкий (видав пізнійше в Вьнку 1847 р.), граматики руської мови писали Левицкий, Лозинський, Вагилевич, Головацкий; Кобринський видав красну книжочку „Способъ борзо выучити читати“. Та головне те, що талановитійші між тими людьми почали на вір народних пісень складати свої власні і в них висказувати новіші думки, закрівати своїх товаришів до нового бою, про який хлопські пісні не знали нічого. Між тими новими співачками займає перше місце Маркіян Шашкевич, справедливо названий батьком нового, народного галицько-руського письменства.

Про жите і письма Маркіяна Шашкевича була вже видана „Просьвітою“ гарна книжочка, написана пок. проф. Огоновским, то ми й не будемо розповідати ширше ані про него ані про его товаришів, але укажемо дещо найважнійше. Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і памятав ті часи, коли появляли ся його писаня — чи то друком, чи в відписах. — стверджують згідно, що вони робили дуже велике вражене, були немов блискавка серед темної ночі. Ми нині читаючи немногі Шашкевичеві писаня не дуже розуміємо той запал, з яким говорять про них тогочасні Русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людкової мови, щирого і сердечного тову мав у своїх писанях ще щось,

чим мусів подобати ся і чого не було у жадного з його товаришів. Він мав відвагу і дар висказати досить виразно, а бодай для тогочасних прибитих Русинів досить зрозуміло все те, що їх боліло, чого вони бажали і чого надіяли ся. Він знав ту тугу, ту зневіру, яка тоді мусіла нападати кожного Русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо, і він проклинав її:

Вчора вечір чорна хмара
Мені говорила:
„Чудуєш ся, побратиме,
Де ся доля діла?“

„Твоя доля, то я була,
Я тя не минаю;
Вкривалам тя чорнов мраков
І тепер вкриваю.

„І над гробом твоїм мраки,
Ще мої повиснуть“.
От надія! Таку долю
Най то громи тріснуть!

Та він не гнув ся під вагою тої долі. Він чув гордим, горячим серцем те, що писав в листі до свого друга М. Козаневича:

Відкинь той камінь, що ти серце тиєне!
Дозволь, в той сумний тин
Най свободоньки сонечко заблісне —
Ти не неволі син!

І се не було у него пусте слово. Він відчував, відки пліла неволя цілого руського народу в Галичині, і різко вказав се у двох своїх творах. Простий нарід стогнав під ярмом панщини — і Шашкевич у своїм оповіданню „Олена“ показує нам ось яку річ. Богатий господар справляє весіле. Свахи сажають у піч коровай, молодіж танцює, аж ось приходить дружба Василь, що разом з молодим, Семеном, ходив просити гостей на весіле.

Василь зажурений і оповідає батькови молодої, що він з Семеном був у Дубровничях у пана старостича просити його на весіле. Старостич зразу нахмарив ся, потім удавав веселого, обдарував Семена і обіцяв бути на весілю, але коли оба парубки вийшли з двора, він закликав Семена назад до себе, а Василь вернув сам. Ми не знаємо, що там говорив старостич з Семеном, але мабуть щось не дуже приємне, бо Семен вирвавши ся з двора вже не вертав до своєї молодої, але побіг у поблизький ліс, до опришків. Опришки під проводом Медведюка і Бойчука лагодять ся напасти на замок пана старостича, та довідавши ся, що сей вибирає ся на Семенове весіле, ділять ся на дві купи; одна нападає на замок, грабить і підпалює його, а друга з ватажком засідає ся в ліску і чекає на пана старостича. Сей не дармо їздив на весіле. Він ухопив молоду і власне вертав з нею, коли опришки напали його, відібрали Олену, а самого вбили. Шашкевич оповідає очевидно про старі польські часи; розбійник Бойчук був дійсно і нападав на панів та різав їх немилосерно коло 1750 року. Але читаючи Шашкевичеве оповіданє люди перед 1848 роком дуже добре мусіли розуміти, що й на їх очах діє ся не одно подібне, бо ані панська самоволя та збитковане над людьми, ані розбійницькі напади не минули ся ще були й за часів Шашкевича.

Коли простого, темного селянина тисла панщина і він тікав від неї в крайнім разі в опришки, то освідченнй, свідомий Русин бачив над собою загрозу спольщення. Його тисла Польща своєю історією, своїм паньством і маєтками, своєю вищою цивілізацією, а в остатних часах навіть своїми революційними думками, на котрі довило ся не мало горячійшої руської молодіжи. Потребу боронити ся від сего натиску відчули Русини ще перед Шашкевичем. В 1831 році написав якийсь Русин у Відні — кажуть, що пізнійший митрополіт Литванович, — по польськи пісеньку повну ненависти до польського повстаня; вона зачинала ся словами: „Kto Lach, ma strach“. По уявдкв повстаня, як ми вже розповідали више, кинули ся Поляки кликати руського хлопа і руських інтелігентів до нового повстаня — вже не проти Москаля,

але проти Німця і ніби то виступали за знесенем панщини. Деякі з них, як Ценілевич, Подель, Горошкевич, не цурали ся й руської мови і складали революційні пісні, щоби ними загри́ти Русинів для своїх цілей. Отже Шашкевич покористував ся нутюю одно́ї тако́ї пісні і зложив свою пісню, в котрій кликав Русинів до бою з Поляками і віщував Полякам, що на руській землі будуть побиті. Та він не важив ся ще висказувати свої думки зовсім просто, але прибрав їх у легеньку історичну заслону. Ніби то его пісня відносить ся до р. 1139, коли Русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого. Але кождий тодішній Русин мусів добре зрозуміти, до чого то воно відносить ся, коли читав або сьпівав от такі слова :

Гей хто Русин, підлітайте
Соколами на врага!
Жваво в танець! Засьпівайте
Піснь веселу: гура-га!
Піснь веселу: гура-га!

Побари ся, облак тьмистий,
Ще годинку, ще постій!
Тобі прийде розповісти
Славний руський з Ляхом бій!

Гей хто Русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний!
Шпарка стріла най засвище:
Гордий Ляше, день не твій!
Гордий Ляше, день не твій!¹⁾

1) Пісня, що була вірцем отсего Шашкевичевого твору, була зложена в часі польського повстання на Волині 1831 р. і сьпівала ся в полку Ружицкого. Вона появилася друком у перше в додатку до споминів Ружицкого виданих 1832 р. п з. „Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisanu przez dowódcę tegoż pułku Karola Różyckiego. Bourges 1832.

В Шашкевичевих словах тодішні Русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську і народню гідність, і для того він був такий милий для них.

Та такі Русини, що в тих часах так як Шашкевич вибігали думкою в світ свободи і думали про розірване кайданів, були як люди, що бють ся головою о мур вязниці. Всі на них гляділи косо: і шляхта і уряд і своя зверхність. Усі бояли ся клопотів і старали ся придумати таких людей. Шашкевич набідувавши ся в школах, швидко вмер бідним сільським попом; Вагилевича довели его власти до того, що врешті покинув і попівство і руський обряд і перейшов на протестантизм; інші замовкв, а ще інші почали знов хилити ся на польський бік.

Та настав 1848 рік і разом віджили пригноблені Русини. Чим було для сільського народа знесене панщини, тим для освічених Русинів було надане конституції і свободи друку. Пригноблені і знеохочені доси товариші і наслідники Шашкевича підняли голови, набрали духа. Як члени вільного, хоч і як бідного та темного народа вони почули себе досить сильними на те, щоби вистояти в боротьбі з Поляками, котрі у східній Галичині властиво не мали за собою ніякого народа і тільки силкували ся ловити його собі всякими штуками і брехнями.

В перших днях мая 1848 року завязало ся у Львові під проводом єпископа Яхимовича, каноніків Куземського і Малиновського і світських учених людей Борискевича і Леонтовича перше руське товариство політичне „Руска рада народна“, котре 10 мая приняло а 15 мая, в сам перший день вільний від панщини, оголосило в першій числі першої руської газети „Зорі Галицкої“ свою програму. Ось якими словами відзивала ся там „Рада“ до Русинів цілого краю:

„Ми Русини Галицкі належимо до великого руського народу, котрий одним говорять язиком і 15 мільо-

Цілу книжочку передрукував Вротновский у своїй книжці „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie“, Lipsk 1875, стор 274—389. Пісня, що зачинає ся словами „Гей козаче, в ім'я Бога“, передрукована тут також на стор. 320—321.

нів виносить, з котрого півтрета мільона землю Галицку замешкує. Той нарід був колись самодільний, рівнав ся в славі найможнійшим народам Европи, мав свій письменний язвк, свої власні уставаи, своїх власних князів; одним словом, був в добробиті, заможним і сильним“. І дальше згадавши про нещастя, які впали на Русь, про відступство панів і про занепад мови та народности руської „Рада“ вказує на надане конституції і ось якими словами відзиває ся до Русинів:

„Братя! сини так великої рускої родини! Мали бисьмо самі одні позістати і на далі в тім нещаснім за-мертвіну? Ні! Пробудив ся вже й наш лев руский і кра-сну нам ворожит пришлість. Вставайтеж братя, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди! но двигнім ся разом, щоби піднести на-родність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожит-куймо з тої спосібности, абицьмо не покрили ся ганьбою перед сьвітом і не стягнули на себе наріканя поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повиннісьмо, будьмо народам!“

Для свого діланя „Рада народна“ визначує ось які три точки:

„1. Першим нашим заданем буде заховати віру і по-ставити обряд наш і права церкви і сьвящеників наших на рівні з правами других обрядів.

„2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях видосконаленем язика нашого, запровадженем его в школах низших і висших, видаванем письм часових, утримуванем кореспонденцій з письменниками так наши-ми, як иншими до щепу славянського належними, розши-ренем добрих і ужиточних книжок в язичі руским і у-сильним старанем впровадити і на рівні поставити язик наш на рівні з иншими в урядах публичних.

„3. Будемо чувати над нашими правами конститу-ційними, розпізнавати потреби народу нашого і шукати поправи бити нашого на конституційній дорозі, а права наші від всякої напасти і оскорбленя сталє і силне хо-ронити“.

Отеї думки стали ся підвалиною цілого дальшого розвою галицької Руси. Перший раз тут заговорили Русини прилюдно і свобідно про те, що доси тільки найрозумнійші тихцем думали або шептали; перший раз висказали самі про себе, хто вони і чого хочуть. І хоч висказали не все докладно і не дуже сьміло, то все таки основа їх тодішньої програми і нині ще не змінила ся. Не диво, що та програма мала засобою відразу всіх галицьких Русинів і покликала всіх спосібнійших до горячої праці. Можна сказати, що в 1848 році зроблено широкий розмах у всіх напрямках народного життя і, коли би через неприявні обставини і через власну вину Русинів не було скінчило ся на тім розмаху, то були-б ми нині не там стояли, де стоїмо тепер.

Ми пригадаємо тут лиш головні вчинки тодішніх Русинів. За приміром головної Рускої Ради у Львові позавязували ся швидко подібні товариства по інших окружних містах Галичини для піддержування політичного життя по селах і місточках. Микола Синевідський заснував у Коломиї першу повітову бібліотеку, щоби околичні Русини могли читати і розвивати ся. Іван Озаркевич, також у Коломиї, устроїв перший руський аматорський театр і виставив на сцені „Наталку Полтавку“, Котляревського і деякі інші драматичні твори. За прикладом Коломиї почали Русини у Львові і Перемишлі також устроювати драматичні вистави, котрі багато причинювали ся до пробудження руського духа.

В Станіславові за почивом о. Григорія Шашкевича, брата Маркіянового, тоді пароха в Угринові, скликали Русини на 3 (15) мая перше віче сполучене з народним фестивалем. Такі віча в 1848 році були ще в Жовкві, Стрию, Дрогобичі, Тернополі, а ряд їх закінчило величезне руське віче у Львові д. 3 (15) мая 1849 року в першу річницю знесеня панщини.

Нема що мовити, уряд прихильно дивив ся на ті заходи Русинів. Вони були йому на руку, бо заступали дорогу революційним змаганням Поляків. Щоби розбити Поляків і підкопати значіне Ради Народової, Стадіон пробував завести обивательську раду при губернії, так званий байрат, до котрого покликав кількох видних Поля-

ків, а також і Русинів, в тім числі й єпископа Яхимовича. На засіданнях того байрату обговорювано між иншим справу сільських шкіл і Яхимович підняв голос в обороні руської народности в школах людових¹⁾. Поляки дуже були лихі за се на Русинів і на Стадіонів байрат і зложили навіть пісню, що починала ся словами:

Błogosławiony, co na chlubę światu
Nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu,
Anie też kiedy ku ojczyźnie zdradzie
Zasiadał krzesło w Świętojurskiej radzie.

В маю 1848 р. був у Празі перший словянський з'їзд. Руска Рада вислала там також кількох своїх делегатів, щоби перед ширшим словянським сьвітом заступали руську справу. Та тут Поляки поводили ся з Русинами дуже солоденько, завязали спільно з ними польсько-руську секцію і заключили навіть на письмі угоду, з котрої тут подаємо головні точки.

Відповідно до людности польської або руської в кождім окрузі — читаємо в тій угоді — має бути польська або руська мова урядовою. Реї уряди громадські і міські мають уживати тої мови, якою говорить більшість людности. Кождому мешканцеві краю вільно в зносинах з властями уживати мови польської або руської і власть має йому відповідати тою самою мовою. Кождий горожанин краю без ріжниць народности має право бути урядником; при урядах невиборних повинні народности бути відповідно заступлені. В околицях, де людність мішана, урядник мусить посідати обі мови. В громадах мають школи вести ся мовою тої народности, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народности. В цілім краю в третій нормальній класі має бути в руських школах викладова мова польська, а в польських руська; гімназії будуть окремі для польської на-

¹⁾ Gazeta Lwowska 1848 r. N. 57, dodatek: Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych.

родности а окремі для руської, і будуть засновувати ся в міру того, як буде горнути ся до науки молодіж одної або другої народности; в кожній гімназії буде викладати ся література обох мов. На університетах буде вільно викладати обома мовами. Признанє потреби і часу поділу Галичини на два окремі округи адміністраційні лишає ся законодавчому соймови¹⁾

Огсе і ще чимало дечого обіщували Поляки Русинам у Празі, щоби показати иншим Словянам, які то вони щедри і справедливі. А тимчасом у краю все аж кипіло против Русинів; польські газети кидали на них найдикійші брехні, підбурювали і без того розгоряковану людність до ненависти против них, називали їх не инакше як „Świętojursami“ (від львівської церкви св. Юра, при котрій жив руський митрополіт і інші провідники руського народа, єпископ Яхимович, Куземский, Малиновский, Петрушевич), або навіть „Piekojursami“, відмовляли руській народности права до самостійного розвою, а руську мову називали відміною польської.

Не чуючи ся безпечними по містах, а особливо бачучи, що Поляки всюди позаводили собі гвардії народові, муштрують ся, рисують пляни — зовсім немов до війни лагодять ся і з Мадярами знюхують ся, Русини за починком Куземского і Борискевича почали й собі заводити руські народні гвардії. Руські послали у Відні піднесли думку поділу Галичини на польську і руську. Нарід у краю радо приняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набрало ся звиш 100.000. Щоби заявити, що Русини й на полі духового життя чують ся в силі до пожиточної праці, руські проводирі скликали на 19 жовтня до Львова перший з'їзд руських учених, котрий відбув кілька засідань і ухвалив між иншим заснованє першого руського просвітнього товариства „Галицько-руської Матиці“.

В комісії, вибраній державним соймом у Відні для уложеня конституції, була довга і завзята боротьба

¹⁾ Див. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmii galicyjskiego, rok 1869, posiedzenie z d. 27 października (промова Лаврівського), а також брошуру: Kwestya ruska Lwów 1876, стор. 85—86.

в справі поділу Галичини і прав руської народности. Против Русинів виступив Земляковский. „Я належу до польської народности, — говорив він, — але коли винайдено й руську народність, то мушу сказати, що й я Русин і то найчистішої крови (?), якого може другого й не знайдете в Галичині. До марта 1848 був Русином, хто був грецької, а Поляком, хто польської релігії. В одній сім'ї був один Русин, другий Поляк. Хто викликав те роздвоєне, не треба згадувати, але се є роздвоєне релігійне, а не національне“. На се відповів Яхимович виказуючи, що Русини мають свою окрему історію, окрему мову, окреме письмо. „Географічне положене і національні ріжниці між Поляками і Русинами промовляють за поділом Галичини; вона занадто довга, щоб її відповідно завідувати. У Поляків і Русинів не однакова мова, не однакове письмо; охорона руської мови в школах і урядах домагає ся поділу“. ¹⁾

В обороні прав руської народности промовляв знаменито Чех Пітер. Ми приведемо тут бодай важніші місця з його промови: „Я люблю Поляків так само як люблю Чехів, бо ми брати; але признаю Русинів за самостійну народність. Я знаю Галичину з власного огляду, знаю її письменство і говорю тут зовсім безсторонно. Три мільони Русинів живуть у Галичині, 13 мільонів у Росії. Мої панове, 16-мільоновий народ не пропаде, чи ви відділите його від Галичини, чи ні. Такого народа не затаїте, шість-праць не змажете з карти. Свобода слова додасть ваги руському елементови. Їго література надихана свободою розтопить тверду кригу російського самодержавія. Се буде та Архімедова шруба, що розвалить те темне царство, відриваючи від него мільони закріпчених російських Русинів. Шануйте національне змагане того народа, покликаного до самостійного життя, а переслідуваного досі і Поляками і Москалями, хоч би се для вас Поляків, духових панів у краю, було і як неприємно. Минув той час, коли освічені верстви надавали

¹⁾ A. Springer, Protokolle des Verfassungsausschusses im Oesterreichischen Reichstage 1848—1849, Leipzig 1885, стр. 20, 24—25.

свій національний характер цілій масі народа. Ви знаєте, яке невинне значіне придає Русин назві „Лях“, знаєте певно й кроваві докази на те в вашій недавній історії (різня в Горожані). Уступки, які ви робите Русинам для науки катехізму і для сільських шкіл, зовсім за малі. На словянськiм з'їзді в Празі Поляки ще найліпше порозуміли ся з Русинами. Дужеб міні було жаль, як би мої щирі слова пройшли марно, як би Русинам тут не дано більших устунок. Коли Русинам не допоможеть ся тут, то вони зуміють обернути ся деінде, і пам'ятайте, мої панове, се виїде на шкodu не тільки польському елементови, не тільки Австрії, але також справі свободи ⁽¹⁾).

Швидко мине 50 літ від тої хвилі, коли були сказані ті слова. Пітер живє ще і дай Боже йому жити ще много літ, хоча, ніде правди діти, часи змінили ся і він змінив ся не в однім погляді. Та які-ж пророцькі були тоді его слова! Як би то нині стояла Галичина, як далеко пішли-б були наперед і польські і руські народні справи, просвіта, свідомість народня, як би в 1848 році Поляки були послухали его ради.

Конституція уложена сею комісією була користна для Русинів. Правда, право вибору не було загальне, а ограничене лише на тих, хто платив що найменше 5 р. мк. безпосередного податку; але за те не було палати панів ані курий виборчих. Рада державна мала складати ся з двох палат: з палати народів і з палати країв. До палати народів мали вибирати послів безпосередно в кождім краю, а до палати країв мали вислати своїх делегатів сойми краєві і сойми окружні. В краях мали бути так само без курий вибрані сойми краєві, а надто більші краї поділено на округи (Галичину на 10) з можливим узглядненем національних границь; в тих округах мали відбувати ся свої окружні сойми і вони мали право вислати також по двох делегатів до ради державної. ²⁾ Нема сумніву, що коли би ся конституція була вийшла в жите, вона була би для Русинів дуже корисна, бо вони в всіх східно-галицьких округах були би більшiсть.

¹⁾ A. Springer, тамже, стор. 30—32.

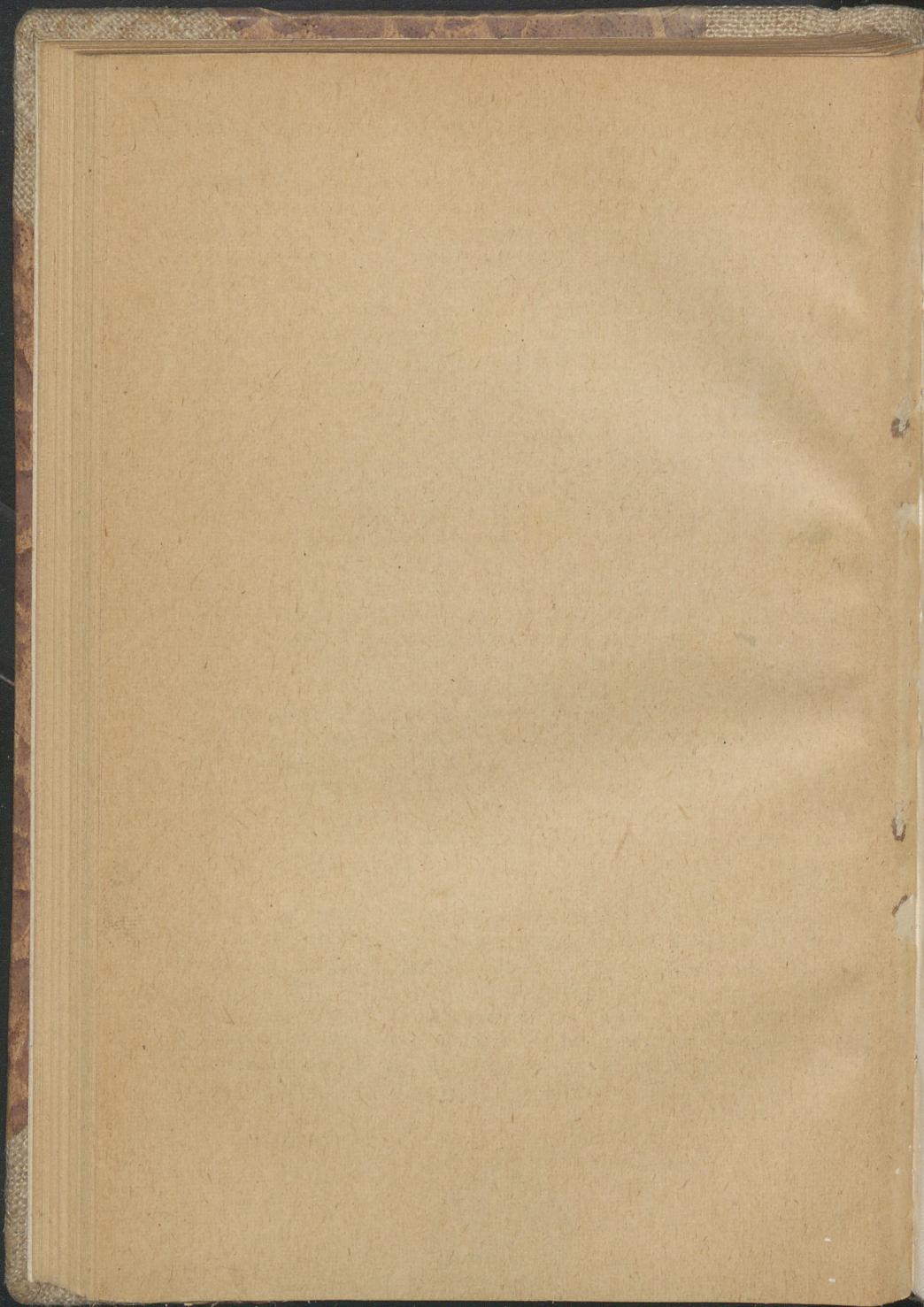
²⁾ A. Springer, тамже, стор. 370, 373, 375, 377.

Та ба, уряд не допустив сеї конституції до ухвали державного сойму, але д. 4 марта 1849 оголосив свою власну, так звану „октройовану“, то-б то накинену конституцію, а 7 марта розв'язав сойм. Ся накинена конституція не в смак була Чехам і вони спротивили ся їй, так що вона також не ввійшла в жите. Від 1850 р. уряд узяв ся ще раз кермувати Австрією без конституції, поки не допровадив державу до великих нещастій і естрат. Та про се не місце тут розповідати. Вернемо до Русинів.

Відносини якийсь час сприяли Русинам. В 1849 році заведено руську мову як обовязкову не тільки в народних школах, але і в гімназіях, а для підготовлення професорів установлено катедру руської мови на львівськїм університеті. Сю катедру обняв товариш Шашкевича Яков Головацкїй. Для повідомлюваня загалу Русинів про те, що робить і задумує робити правительство, засновано у Львові урядову руську часопись „Галичо-рускїй Вістник“ і на її редактора покликано найспосібнїшого тоді руського писателя Миколу Устияновича. Додаймо до того, що в бурях 1848 і 1849 року галицькїм Русинам прийшло ся зблизити ся по троха з угорськїми Русинами і з буковинськїми, що на театрах виставлювано переважно твори українськїх писателїв Котляревського, Писаревського та Квітки, — то побачимо, що розмах до правдивого, широкого і всесторонного національного житя в тїм часі був дуже добрий, що пізнїйшим поколїням майже на кождім кроці приходить ся навязувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році.

На жаль, у Русинів не стало сили, умїлости і єдності, щоби відповідно піддержувати всю роботу, порозпочинану на стїльки рїзких полях. Треба було пройти довгу і тяжку школу втрат, пустих сварїв, сумнївїв та недбалости, треба було аж через гїркі помилки доходити до розуму, сягати глибоше в народ, фундувати будинок народного житя не на піску урядової ані панської ласви, а на скалї власного свїдомого, освїченого і зорганїзованого народа.

153. Сократъ, грецкій учитель, Вас. Чайченка	12 кр.
154. Про польвой пошкody	5 "
155—156. Якъ дбати о здоровле	25 "
157. Свояки	12 "
158. Три побратимы.	20 "
159—160. Про книги ґрунтовй	25 "
161. Маркіянъ Шашкевич	10 "
162. Забобоны та ворожбитство	20 "
163. Про шпихлѣръ и крамницѣ нап. д-ръ К. Левицкій.	12 "
166. 25-лѣтъ пероріи тов. „Просвѣты“, Иванъ Белей	20 "
167. Гансъ Етеде	10 "
168. Зъ Маркіяновой спадщини	15 "
169—170. Про касы позычковой и щадницѣ.	15 "
171. Нашй дѣти	10 "
172. Панъ Кригулець	10 "
173—174. Кобзарь Т. Шевченка ч. I.	25 "
175. Народно-рускій катехизамъ	6 "
178—179. Садъ при хатѣ.	15 "
181. Дръ. Омелянъ Огоновскій	15 "
182. Про вѣдлий землѣ	8 "
183. Про ґрунтовый катастеръ	5 "
184—185. Кобзарь Т. Шевченка ч. II.	25 "
186. Якъ дбашь — такъ маешь	6 "
187. Початки козацтва	10 "
191—192. Бразилійскій гараздъ	25 "
193—194. О лѣчено домашнихъ звѣратъ	25 "
195. Дещо зъ творѣвъ Ст. Руданьского	15 "
196. Пре луки, пасовиска и пашу	12 "
197. Про права мовы рускои.	10 "
198—199. Косове поле	20 "
202. Богданъ Хмельницкій	12 "
203—204. Пасѣвка	20 "
205. О садѣвництвѣ, огородництвѣ и молочарствѣ	12 "
206. Якъ Русины стали христіяними	10 "
207. Опирѣ (якъ плекати садовину и огороднину)	20 "
208—209. Якъ ходити кодо хорыхъ	20 "
210. Новый прсцесъ цивильный	20 "
211. О новыхъ податкахъ особистыхъ	10 "
212—213. Календаръ на р. 1898	35 "
214. Добра порада	6 "
215—216. У пятдесяту рѣчицо знесена панцини	25 "

II. Выдавництва, котрй „ПРОСВѢТА“ закупила або даромъ дѣстала :

1. Нѣмецко-рускій словарь Ом. Партицкого	1 злр.	— кр.
3. Вечери на хуторѣ повѣсти Гоголя, 2 томы		65 "
7. Исторія рускои літературы, Ом. Огоновского томъ I. 1 зр 70 кр., томъ II. 3 зр., томъ III. 2 зр.; разомъ.	6 "	70 "
10. Исторія Н. Костомарова ч. I.		50 "
13. Драматичнй творы Григ. Бораковского	1 "	30 "
19. Про выборы до сойму (друге выдане)		18 "
20. Про выборы до рады державной		10 "

J. Gammoridi
1911-43.

21. О позичкахъ	13	кр.
23. О опѣкунахъ та кураторахъ	6	"
29. Устѣяновичъ, Ярополкъ, драма	10	"
30. Галышка Ом. Огоновского	15	"
34. Историчный монографіи. М. Костомарова	2 здр.	15
35. Книжій періодъ Руси-Украины. Г. Иловайскій ч. I.	1 "	56
33. " " " " ч II	1 "	85
37. Монографіи до Галицкой Руси	1 "	55
38. Исторія княз. литовского, В. Антоновичъ	1 "	65
39. Богданъ Хмельницкій. М. Костомаровъ 3 томы	5 "	—
41. Оповѣданя Дан. Мордовця		10
44. Творы Степана Руданьского		10
45. Люборадскій, повѣсть А. Свидницкого		30
53. Юрій Горovenко		40
55. Исторія Руси. Стезанъ Качала	1 "	50
56. Гайдамаки Т. Шевченка		20
57. Коляды и щедрѣвки		12
58. Велика народописна карта Руси	3 "	50

III. Молитвеники.

1. Народный молитвеникъ для дѣтей V. выд. а) въ звчч. опр. 20 кр.; б) въ дѣшшой опр. (хребетъ полотно, и золочъ хрестъ) 25. кр.; в) дѣла опр. полотняна, береги золочені	35	"
2. Великій народный молитвеникъ брошурованый: 70 кр. ав. а оправный по 90 кр. ав., 1 здр. 10 кр. ав., 1 здр. 30 кр. ав., 1 здр. 60 кр. ав. и	1 здр. 80	"

IV. Форумляръ.

1. Статутъ читальнѣ вразъ зъ поданемъ до Намѣстництва (5 примѣрникѣвъ статута и 1 прим. поданя)	20	"
2. Сетатутъ касы позичковой „Власна помѣчь“ вразъ зъ поданемъ до Намѣстництва (5 прим. статута и 1 примѣрникъ поданя)	20	"
3. Дневникъ касовый, одна лібра	40	"
4. Книга довжниківъ, одна лібра	40	"
5. Книжочка для позычаючого. 100 пр.	2 здр.	—
6. Книжочка вкладсвова (щаднича) 100 прим.	3 "	—
7. Запись або скрипть. 100 пр.	1 "	—
8. Книжка товарова для крамницъ, лібра по	40	"
9. Книжка касова " " " "	40	"
10. Списъ членѣвъ. лібра по	40	"
11. Поаномочіе, одна лібра	40	"
12. Позовъ въ справахъ дрѣбныхъ, одна лібра по	25	"
13. Контрактъ купна вздрѣ I.) II.) III.) лібра по	40	"
14. Поданя о екс- и интабуляцію права власности, вздрѣ а) б) в) г) лібра по	40	"
15. Написы до поданъ о интабуляцію, лібра	20	"
16. Запрошена на рады громадскій, лібра	40	"
17. Завѣзваня до уряду громадского, лібра	40	"
18. Грамоты членскій читальнѣ „Просвѣты“ пр. по	3	"
19. Просьбы о екзекуцію на движимостяхъ, лібра	25	"